

บทที่ 4

ผลการศึกษา

ในการศึกษานำเสนอผลงานเรื่อง ความเชื่อที่ปรากฏในขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445: กรณีศึกษากลุ่มองค์มั่น ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็น 4 หัวข้อดังนี้

1. สภาพสังคมและการปกครองอีสานก่อนเกิดขบวนการผู้มีบุญ
2. จากขบวนการผู้มีบุญสู่กบฏผู้มีบุญแห่งดินแดนอีสาน
3. ความเชื่อ พระศรีอารีย์ ไสยศาสตร์ ในวิถีชีวิตคนอีสาน
4. ความเชื่อที่ปรากฏในขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มั่น

สภาพสังคมและการปกครองอีสานก่อนเกิดขบวนการผู้มีบุญ

ก่อนการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาณาจักรสยามแบ่งการปกครองออกเป็นสามชั้น ชั้นแรก คือ หัวเมืองชั้นใน ซึ่งแบ่งออกเป็นสี่ระดับตามระยะทางไกลใกล้จากกรุงเทพฯ หรือตามความสำคัญของตระกูลที่ปกครองท้องถิ่นนั้น ชั้นที่สอง คือ หัวเมืองชั้นนอก ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองประเทศราชที่อยู่ห่างไกลออกไป ชั้นสุดท้ายคือ หัวเมืองประเทศราช ซึ่งอยู่บริเวณรอบนอกของดินแดนในความควบคุมของสยาม

สำหรับการปกครองนั้นหัวเมืองชั้นในได้รับการปกครองโดยตรงจากกรุงเทพฯ ในขณะที่หัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองประเทศราชค่อนข้างมีอิสระในการปกครองภายในของตน โดยมีเงื่อนไขว่าหัวเมืองชั้นนอกต้องส่งส่วยเงินประจำปีมายังกรุงเทพฯ นอกจากนี้ทางราชการจะกำหนดสิ่งของตามที่ต้องการ เช่น เกลือ พริก ครั่ง ป่าน ไหม เป็นต้น ส่วนหัวเมืองประเทศราชต้องส่งต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน งาช้าง ผลแร่ นอระมาด เป็นเครื่องราชบรรณาการทุกสามปี ทั้งหัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองประเทศราชต้องส่งกำลังทหารมาช่วยกรุงเทพฯ ในยามสงคราม

ส่วนการปกครองหัวเมืองชั้นนอกนั้น สยามปกครองโดยผ่านตระกูลต่าง ๆ ของขุนนางลาว มีเจ้าเมืองเป็นตำแหน่งสูงสุด รองลงมาได้แก่ อุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร ตามลำดับ ซึ่งรูปแบบการปกครองโดยลำดับชั้นนี้ ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ สำหรับสภาพอำนาจและสิทธิในการสืบทอดตำแหน่งของบรรดาขุนนางเหล่านี้ ต้องได้รับการรับรองจากกษัตริย์สยาม ทั้งนี้หมายความว่ากษัตริย์สยามมิได้แต่งตั้งคนของพระองค์ หากแต่เป็นการพระราชทานตำแหน่งการปกครองแก่ขุนนางลาวที่มีอยู่เดิม เพราะฉะนั้นการปกครองหัวเมืองลาวจึงเป็นระบบการปกครอง

ภายในของถนนในท้องถิ่น โดยสืบทอดตามระนาบเครือญาติ เพียงแต่เจ้าเมืองคนเดียวเท่านั้นที่ต้องได้รับการยอมรับจากกษัตริย์สยาม (เมอร์คอค, 2527)

เช่นเดียวกันนั้น อุบลราชธานีซึ่งถือได้ว่าเป็นหัวเมืองชั้นนอก โดยสืบเนื่องมาจากสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ในขณะที่เมืองอุบลฯ อยู่ในยุคสร้างบ้านแปลงเมืองและเกิดสู้รบกับเจ้าเมืองเวียงจันทร์ แต่ด้วยกำลังไพร่พลไม่เพียงพอเกรงว่าจะสู้รบไม่ไหว จึงมาขอพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี นับตั้งแต่นั้นมาเมืองอุบลฯ จึงถือได้ว่าเป็นความสัมพันธ์อันดีกับฝ่ายกรุงเทพฯ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมืองอุบลฯ ได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยปราบกบฏอ้ายเชียงแก้ว จึงได้รับการปูนบำเหน็จให้ยกฐานะจากเดิมคือ บ้านห้วยแจระแมเป็นเมืองอุบลราชธานี ตามนามพระปฐมวราชสุริยวงศ์เจ้าเมืองขณะนั้น จากเหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้สยามมีอำนาจเหนืออาณาจักรเวณกลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างเรื่อยมา (เดิม วิชาคย์พจนกิจ, 2542, หน้า 97)

กระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมืองลาวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น สาเหตุนี้เกิดมาจากการรุกรานของฝรั่งเศส ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทำการปฏิรูปการปกครองในเขตหัวเมืองลาว เพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจเหนือดินแดนดังกล่าว

การที่ฝรั่งเศสรุกรานชายแดนด้านตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น เป็นเหตุให้รัฐบาลสยามแต่งตั้งข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณ เพื่อรับผิดชอบในการป้องกันและเก็บรายได้ตามบริเวณชายแดน โดยมีการแต่งตั้งข้าหลวงไปประจำเมืองหนองคาย จำปาศักดิ์ นครราชสีมา และอุบลฯ ข้าหลวงเหล่านี้ต้องประสานงานกับคณะผู้ปกครองท้องถิ่น นอกจากนี้ยังใช้วิจักษณ์ญาณของตนเองในการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารราชการ ที่กระทบกระเทือนกำลังคนและรายได้ของแผ่นดิน (เมอร์คอค, 2527)

แต่หลังจากการเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส รัฐบาลสยามได้เพิ่มความเข้มงวดในการปกครองดินแดนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยผ่านข้าหลวงซึ่งทำหน้าที่ต่าง ๆ ในการบริหารท้องถิ่น ทั้งงานด้านตุลาการ การคลัง รวมไปถึงการจัดตั้งระบบเทศาภิบาล ที่มีการบริหารงานภายใต้การควบคุมของรัฐบาลกลาง เพื่อปกครองหัวเมืองลาว

สำหรับเมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นที่ว่าการของหัวเมืองลาวลาว ในช่วงของการปฏิรูปการปกครองนั้น อยู่ภายใต้การดูแลกำกับราชการ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ซึ่งพระองค์ไม่ได้ทำการเปลี่ยนแปลงเป็นระบบเทศาภิบาลทันที แต่ทรงพยายามแก้ไขรูปแบบการปกครองให้สอดคล้องกับลักษณะที่ใช้อยู่ในส่วนกลาง เช่น เปลี่ยนนาม “แสน” ที่เรียกกันมาแต่เดิมเป็น “แขวง” เปลี่ยนนามผู้ปกครองแขวง รองนายแขวง และเสมียนแขวง เป็นต้น (อุบลราชธานี 200 ปี, 2535, หน้า 28-29)

หลังจากนั้นจึงทรงปรับปรุงการปกครองมณฑลลาวท้าว ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ พ.ศ.2437 ที่ทางส่วนกลางประกาศใช้ระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล และในปีพ.ศ.2440 ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่รัตน โกสินทร์.ศ.116 ทัวทั้งอีสาน โดยทรงยกเลิกตำแหน่งอาญาสี่และให้เรียกชื่อใหม่ ดังนี้

เจ้าเมือง เรียกว่า ผู้ว่าราชการเมือง

อุปฮาด เรียกว่า ปลัดเมือง

ราชวงศ์ เรียกว่า ขกกระบัตรเมือง

ราชบุตร เรียกว่า ผู้ช่วยราชการเมือง

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเรียกชื่อนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ และหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่งรวมกันเป็นมณฑลลาวท้าวเห็นว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (พิเศษ เจียจันทรังษ์, ผกาพรรณ เดชเทพพร, วีระสิทธิ์ ชูแสงทอง และขจร มุกมีค่า, 2544, หน้า 56)

ในส่วนของประชาชนนั้น ยังมีความรู้สึกรู้ว่าตนเองนั้นเป็นลาว เขมร ส่วยผู้ไทย ฯลฯ อยู่ และยังมีความผูกพันกับกรุงเทพฯ น้อยมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงโปรดให้มีสารตราสั่งเป็นทางการให้ราษฎรที่มาติดต่อราชการ กรอกในช่องสัญญาติว่า “ชาติไทย บังคับสยาม” พร้อมทั้งให้มีการสำรวจสำมะโนครัว และจัดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (อุบลราชธานี 200 ปี, 2535, หน้า 30)

ไม่เพียงแต่ในช่วงปีพ.ศ.2443 ที่มีพระบรมราชโองการให้เรียกชื่อบางมณฑลใหม่ เพื่อให้กระชับและเรียกง่าย แต่หลังจากมีการเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล มณฑลอีสานยังรวมหัวเมืองเข้าเป็น 5 บริเวณ คือ

บริเวณอุบลราชธานี มี 3 เมือง ได้แก่ เมืองอุบล เมืองยโสธร เมืองเขมราฐ

บริเวณจำปาศักดิ์ มี 1 เมือง คือ เมืองนครจำปาศักดิ์

บริเวณขุขันธ์ มี 3 เมือง ได้แก่ เมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม

บริเวณสุรินทร์ มี 2 เมือง ได้แก่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ

บริเวณร้อยเอ็ด มี 5 เมือง ได้แก่ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองมหาสารคาม เมืองกมลาสัย และเมืองกาฬสินธุ์

ในส่วนของ การดำเนินงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ขณะประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีนั้น ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายด้านด้วยกัน ไม่เพียงเฉพาะเมืองอุบลฯ และมณฑลลาวท้าวเท่านั้น แต่บริเวณพื้นที่อื่น ๆ ที่มีข้าหลวงกำกับราชการอยู่ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน แต่การดำเนินการดังกล่าวกลับมีผลกระทบต่อผู้คนในท้องถิ่น จนนำไปสู่

เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์นั้นคือ การเกิดขบวนการผู้มิบุญขึ้นพ.ศ.2444-2445 ซึ่งปรากฏการณ์ การเกิดขบวนการผู้มิบุญในครั้งนั้น ได้แผ่ขยายบริเวณกว้างทั่วมณฑล แต่มีความรุนแรงที่สุดใน บริเวณเมืองอุบลราชธานี (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ผกาวรรณ เดชเทพ, วีระสิทธิ์ ชูแสงทอง และ ขจร มุกมีคำ, 2544, หน้า 56)

จากขบวนการผู้มิบุญสู่กบฏผีบุญแห่งดินแดนอีสาน

ถ้าพิจารณาในแง่ของประวัติศาสตร์ ขบวนการผู้มิบุญมิใช่ของแปลกใหม่ที่เพิ่งเกิด หากแต่เป็นขบวนการที่เกิดสืบเนื่องกันมา ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์ ของบริเวณ ที่เป็นที่ตั้งมณฑลอีสานหรือภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน (สุนทร อัสสะไว, 2525, หน้า 19)

การเกิดขบวนการผู้มิบุญซึ่งเป็นเรื่องราวใหญ่โต ถึงขนาดใช้กำลังเข้าต่อสู้กับอำนาจรัฐ นั้น ในประวัติศาสตร์ปรากฏอยู่ไม่บ่อยครั้งนัก เช่น กรณีฮ้ายเชียงแก้ว เป็นต้น แต่เหตุการณ์ของ ขบวนการผู้มิบุญที่เกิดขึ้นในช่วงพ.ศ.2444-2445 ถือได้ว่าเป็นการเกิดขบวนการผู้มิบุญที่ได้รับการ กล่าวขานมากที่สุด เพราะเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดทั่วทั้งมณฑลอีสาน

ขบวนการผู้มิบุญ พ.ศ.2444-2445 เริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2442 โดยมีหมอลำมาจากฝั่ง ตะวันออกแถบเมืองสีทันดรและนครจำปาศักดิ์เดินเล้าค่าผญาซึ่งเป็นคำคม สุภาษิตของคนอีสาน สำหรับสั่งสอนลูกหลานให้ประพฤติตนอยู่ในศีลคอง การเล้าผญาครั้งนั้นเป็นการเล้าถึงการมาเกิด ของผู้มิบุญโดยแบ่งเส้นทางเป็น 4 สายดังนี้ (นงลักษณ์ ถิมศิริ, 2524, หน้า 121)

สายที่ 1 ไปทางเขษุม ขุขันธ์

สายที่ 2 ไปทางศรีสะเกษ สุรินทร์

สายที่ 3 ไปทางเขมราฐ อำนาจเจริญ เกษมสีมา และอุบลราชธานี

สายที่ 4 บ้านผาลาดอน กันทรวิไชย หนองเลา วาปีปทุม หนองชำ พัทธน์ กาทสินธุ์

และเสลภูมิ

หมอลำได้กระจายตัวออกไปตามท้องที่ต่าง ๆ ทั่วมณฑลอีสาน ข้อความที่ลำนั้นเป็นการ สรรเสริญผู้มิบุญว่าจะมาจากทิศตะวันออก ซึ่งหมายถึง องค์แก้ว ผู้ตั้งตัวเป็นผู้มิบุญอยู่ทางฝั่งซ้าย แม่น้ำโขง และในขณะเดียวกันก็กล่าวให้ร้ายต่อคนไทย เป็นต้นว่า “ลือแซะแซงแซ่ลำโขง หนองชำ เป็นเขตราชสีมา ผู่ไทยใจฮ้าย คายสิ้นบ่อหลอ” หมายความว่า ข่าวลือทั่วลำโขงจนถึงหนองชำ เมื่อ ผู้มิบุญมาเกิดแล้ว คนไทยที่อยู่ในแถบนี้จะถึงแก่ความตายด้วยอำนาจอิทธิฤทธิ์ของผู้บุญ (ไพฑูรย์ มีกุล, 2517, หน้า 87)

หมอลำถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ในการนำเสนอและเผยแพร่สิ่งที่คุ้นเคยในวิถีชีวิตของคนอีสาน จึงทำให้ข้อมูลที่หมอลำพยายามสื่อออกมาสามารถเข้าถึงชาวบ้าน กระทั่งได้รับความนิยมและแพร่หลายออกไป

เมื่อมีผู้นิยมชมชอบและเกิดความเชื่อในสิ่งที่หมอลำสื่อออกมา มาก ๆ เข้า จึงทำให้หมอลำเหล่านั้นตั้งตัวเป็นองค์ขึ้นมา โดยมีกาแต่งตัวผิดแปลกไปจากคนอื่น ๆ คือ นุ่งห่มขาว ห่มครองเหลืองอย่างพระ มีเทียนไขสี่หน้า 1 บาท ถือเป็นเทียนชั้น 5 หรือชั้น 8 ซึ่งเป็นของสำหรับบวกรูปในชั้นแรกพวกที่ตั้งตัวเป็นองค์ได้โฆษณา และชักชวนชาวบ้านเข้าเป็นพรรคพวกอยู่พิเศษ โดยที่ไม่ได้รับการต่อต้านจากทางการ เพราะใช้พื้นที่ที่ห่างไกลผู้คนซึ่งไม่สะดวกในการเดินทาง (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 87)

หลังจากนั้นจึงปรากฏลายแทงซึ่งเป็นหนังสืองานโบราณขึ้น ในปีชวด พ.ศ.2443 ในลักษณะของคำบรรยาย ที่กล่าวถึงเหตุอาเพศต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นและบอกวิธีป้องกัน โดยสาระสำคัญของลายแทงมีอยู่ว่า

“เมื่อถึงกลางเดือน 6 ปีฉลู พ.ศ.2444 จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง หินแร่จะกลายเป็นเงินทอง พักเขี้ยวพักทองจะกลายเป็นขี้มั่ว ควายทวยเผือก หมูจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน ท้าวธรรมิกราชจะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ไครอยากพ้นเหตุร้ายให้คัดลอกลายแทงนี้บอกต่อ ๆ กันไป ถ้าใครเป็นคนบริสุทธิ์ไม่ได้ทำกรรมชั่วใด ๆ แล้ว ให้เอาหินแร่เก็บมารวมไว้ เพื่อรอท้าวธรรมิกราชมาชุบเป็นเงินเป็นทองขึ้น ถ้าใครทำชั่วต่าง ๆ แต่เพื่อแสดงตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ก็ต้องมีการล้างบาป โดยจัดพิธีนิมนต์พระสงฆ์มารดน้ำมนต์ให้ เรียกพิธีกรรมนี้ว่าตัดกรรมวางเวร ถ้ากลัวตายให้ฆ่าควายทวยเผือกและหมูก่อนกลางเดือน 6 อย่าให้มันกลายเป็นยักษ์เสียก่อน ผู้หญิงที่เป็นโสดให้รับหาสามี มิฉะนั้นยักษ์จะจับกินหมด ฯลฯ” (เดิม วิชาลัยพจนกิจ, 2542, หน้า 432)

คำพยากรณ์ในลักษณะนี้มีอยู่หลายฉบับด้วยกัน เช่น หนังสือพระยาอินทร์ หนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช หนังสือผู้มีบุญ และตำนานพื้นเมืองกรุง เป็นต้น หนังสือคำพยากรณ์เหล่านี้ไม่ได้เป็นของกลุ่มหนึ่งกลุ่มใด โดยเฉพาะ แต่เป็นหนังสือทางศาสนาที่มีมานานแล้ว เมื่อสถานการณ์บ้านเมืองอยู่ในความวุ่นวาย คำทำนายที่อยู่ในหนังสือเหล่านั้น จึงถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวและคัดลอกบอกต่อ ๆ กันไป

คำพยากรณ์ดังกล่าวได้สร้างความหวาดหวั่นแก่ชาวบ้าน และเล่าลือแพร่หลายไปทั่วทั้งมณฑลอีสาน ต่างจากฝ่ายปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่เห็นว่าเป็นเรื่องของคนโง่เขลา ลือกันไปสั๊กพักหนึ่งก็ลงเจียบหายไปเอง จึงไม่มีการระงับเหตุการณ์แต่อย่างใด แต่ปรากฏว่าข่าวลือดังกล่าวไม่ได้จางหายไปตามที่ฝ่ายปกครองคาดการณ์ไว้

กระทั่งปลายปี พ.ศ.2443 ได้มีเหตุการณ์สอดคล้องกับข่าวลือเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก บริเวณจังหวัดมหาสารคามและร้อยเอ็ดในปัจจุบัน กล่าวคือ มีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญขึ้น ทำให้ชาวบ้านทั่วทั้งมณฑลอีสานแตกตื่นพากันไปพบผู้มีบุญ นอกจากนี้ยังแห่ไปขูดหินแสมมาเก็บไว้บูชา เพราะมีความเชื่อว่าถ้านำมาใส่หม้อผูกผ้าขาวเสกคาถาไปถึงเดือน 4 ขึ้น 15 หินแสมนั้นจะกลายเป็นเงินทอง (นงลักษณ์ ลิมตระกูล, 2524, หน้า 78)

เหตุการณ์ได้ขยายวงกว้างออกไป จากเดิมมีเพียงเมืองเสลภูมิเป็นจุดเริ่มต้น แต่ในขณะเดียวกัน ได้เกิดเหตุการณ์ที่ชาวบ้านพากันแห่ไปเก็บหินแสมตามท้องที่ต่าง ๆ อีกหลายเมือง เพื่อบูชา เช่น ท่งทางแผ่นดินเมืองอุบล ฯ (นงลักษณ์ ลิมตระกูล, 2524, หน้า 81) บ้างก็ว่าพากันไปเก็บที่บ้านโคงไต้้น หนองเคี่ยน อำเภอกันทรวิชัย แขวงเมืองอำนาจเจริญ (ญาณจารีเดรานุสรณ์, 2549, หน้า 51) ชาวบ้านที่เชื่อข่าวลือต่างก็พูดต่อ ๆ กันไปว่าเมื่อถึงเดือน 6 จะฆ่าควายทวยเผือกและหมูที่เลี้ยงไว้ทั้งหมด ฝ่ายปกครองทราบดังนั้นก็ตกใจ หากเกิดเหตุการณ์เช่นนั้นจริง อาจทำให้เกิดความลำบากขึ้นได้ในอนาคต แต่ถ้าจับกุมมาลงโทษก็ไม่รู้จะเอาความผิดเรื่องนี้กับใคร ฝ่ายปกครองทำได้เพียงสั่งให้กำนันผู้ใหญ่บ้านห้ามปรามกันเอง แต่ผลก็ไม่เป็นที่น่าพอใจนัก

เห็นได้ว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ทางฝ่ายปกครองไม่ได้ดำเนินการอะไรมากไปกว่าการกำชับกับกำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดจนชาวบ้าน ไม่ให้เชื่อลือพวกที่อ้างตัวเป็นผู้มีบุญหรือข่าวลือต่าง ๆ ซึ่งการกระทำดังกล่าวเป็นเพียงวิธีการที่ล่อป้อนกัน และระวังไม่ให้สถานการณ์ลุกลามใหญ่โตเท่านั้น นอกจากนี้พฤติกรรมของชาวบ้านข้างต้น เป็นเพียงแต่การแตกตื่นข่าวลือเรื่องอาเพศต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่าจุดเริ่มต้นของเหตุการณ์ มีเรื่องของความเชื่อเป็นพื้นฐานที่สำคัญ มากกว่าการปลุกกระดมคนหรือสร้างความวุ่นวายแต่อย่างใด

ขณะที่ฝ่ายปกครองทำได้เพียงควบคุมสถานการณ์ไม่ให้ข่าวลือลุกลามใหญ่โต แต่เหตุการณ์ไม่ได้ยุติลงเท่านั้น เมื่อขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445 ได้กระจายไปทั่วมณฑลอีสาน ผู้มีบุญเหล่านั้นมักอ้างตัวเป็นผู้วิเศษ เล่าเรื่องเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์และอวดอ้างวิชาอาคมต่าง ๆ เพื่อให้ชาวบ้านเกิดความเลื่อมใส เมื่อชาวบ้านมีความศรัทธามากขึ้นต่างมาอาสาเป็นพรรคพวก ทำให้ผู้มีบุญมีบริวารแวดล้อมมากขึ้น เช่นเดียวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ.2444 ที่เมืองขุขันธ์ มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งนำโดยอ้ายบุญจัน พากันจัดขึ้นไม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าเมือง และมีแผนการที่จะเข้าตีและปล้นเมืองขุขันธ์ เมื่อฝ่ายปกครองหัวเมืองทราบข่าว จึงเริ่มใช้กำลังเข้าจับกุมและประสบความสำเร็จ หัวหน้าขบวนการถูกฝ่ายปกครองฆ่าตาย นับแต่นั้นเป็นต้นมาฝ่ายปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็เริ่มจับกุมพวกที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญได้อีกหลายราย (นงลักษณ์ ลิมศิริ, 2524, หน้า 81-82)

ขณะที่มีการจับกุมและปราบปรามผู้มีบุญกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งอยู่ทางตอนกลางและตอนใต้ของมณฑลอิสานนั้น ปรากฏว่าในปีเดียวกันนั้น ด้านตะวันออกที่เมืองอุบล ฯ ได้เกิดเหตุการณ์วุ่นวายขึ้นเช่นเดียวกัน (นงลักษณ์ ลีเมธี, 2524, หน้า 83)

แท้จริงแล้วฝ่ายเมืองอุบล ฯ ได้ทราบข่าวเกี่ยวกับผู้มีบุญมาก่อนหน้า ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2443 ซึ่งเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ ได้มีใบบอกเข้ามาทูลข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบล ฯ ว่า มีคนผู้หนึ่งอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นเขตปกครองของฝรั่งเศส ได้ตั้งตัวเป็นองค์ฟ้าขาว กล่าวว่ามีอิทธิฤทธิ์มากจนทำให้เป็นสิ่งที่ใคร่เป็น นอกจากนี้ยังมีข่าวลือว่าองค์ฟ้าขาวผู้นี้ จะยกพวกเข้ามาตีสยามในเร็ววันนี้ (มหาสิลา วีระวงส์, 2540, หน้า 278)

ถึงแม้ว่าจะมีขบวนการผู้มีบุญ กระจายอยู่ทั่วมณฑลอิสาน แต่ขบวนการผู้มีบุญที่เกิดขึ้นในบริเวณเมืองอุบล ฯ กลับได้รับความสนใจจากฝ่ายปกครองเป็นอย่างมาก เพราะมีการรวบรวมผู้คน มีแผนการที่ชัดเจน ประกอบกับการกระทำที่ทำให้ฝ่ายปกครองต้องตระหนักถึงภัยคุกคามต่อความมั่นคง จนกระทั่งฝ่ายปกครองใช้คำว่า “กบฏ” กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และเรียกผู้นำขบวนการว่า “ผีบุญ” แทนคำว่า “ผู้มีบุญ” ซึ่งขบวนการผู้มีบุญที่ได้รับการกล่าวขานในพื้นที่เมืองอุบล ฯ ก็คือกลุ่มองค์มัน

ความเป็นมาขององค์มัน

กลุ่มองค์มัน หรือ อ้ายมาน ในเขตเมืองอุบลราชธานี คือ กลุ่มผู้มีบุญที่มีขนาดใหญ่และมีการต่อสู้กับอำนาจรัฐที่เด่นที่สุด แม้จะ ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนยืนยันได้ว่าองค์มันเป็นคนฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวาแม่น้ำโขง แต่จากงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445 ล้วนกล่าวในลักษณะที่คล้ายคลึงดังนี้

นงลักษณ์ ลีเมธี (2524) กล่าวว่า เริ่มแรกองค์มันข้ามมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยเข้ามาอยู่ที่เมืองโขงเจียม อุบลราชธานีนอกจากนี้ผู้มีบุญในเขตเมืองอุบล ฯ ยังมีความผูกพันกับผู้มีบุญทางฝั่งลาวเป็นอย่างมาก ถ้าจะกล่าวว่าเป็นกลุ่มเดียวกันก็ได้ เพราะขณะนั้นทางฝั่งลาวอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสมีการแตกตื่นผู้มีบุญในทำนองเดียวกันกับฝั่งสยาม เมื่อถูกฝรั่งเศสปราบปรามผู้มีบุญเหล่านั้นจึงหลบหนีเข้ามาอยู่ตามเมืองริมฝั่งโขงของเมืองอุบล ฯ บรรดาผู้มีบุญที่หลบหนีมาจากฝั่งซ้ายมีหลายคน เช่น องค์มัน องค์พระบาท องค์จักรวาล องค์ท่า องค์ลง องค์หา เป็นต้น

คายน (2527) กล่าวว่า องค์มัน หรือมาน เป็นคนลาวของฝรั่งเศส อยู่ในเขตหมู่บ้านเขมราฐ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในจังหวัดอุบลราชธานี อ้างว่าเป็นเจ้า หรือองค์ประสาททอง

เมอร์ดอค (2527) กล่าวว่า องค์มันเป็นทหารขององค์แก้วจากสุวรรณเขต ประกาศอ้างตนเป็นท้าวธรรมิกราช และเริ่มทำการเกณฑ์ทหาร ดิดอาวุธ รวมไปถึงรวบรวมสาวกจากเมืองเขมราฐถึงบ้านสะพือ

ไพฑูรย์ มีกุศล (2515) กล่าวว่า องค์มันเป็นหัวหน้าขบวนการผู้มีบุญ มีกองกำลังตั้งอยู่ที่บ้านปาง ต่อมาได้ข้ามมาจ่อจลาจลทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง

เดิม วิภาคย์พจนกิจ (2542) กล่าวว่า องค์มันมีภูมิลำเนาอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ไม่ทราบว่ายู่บ้านเมืองใด ได้ตั้งตัวเองขึ้นเป็นเจ้าปราสาททอง หรือพญาธรรมิกราช มาจากเมืองสุวรรณเขตเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

บุญจันทร์ สุพรรณสาย กล่าวว่า ในหมู่บ้านสะพือที่ขบวนการผู้มีบุญมาตั้งที่นั่น ชาวบ้านจะเรียก องค์มัน ผู้เป็นหัวหน้าขบวนการว่า พระองค์ โดยที่ไม่ทราบว่าใครมาจากไหน แต่คิดว่าเป็นคนลาวด้วยกัน (บุญจันทร์ สุพรรณสาย, สัมภาษณ์, 5 มีนาคม 2552)

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้นำขบวนการผู้มีบุญในเขตเมืองอุบล ฯ มักจะถูกเชื่อมโยงกับผู้นำทางฝั่งลาว แม้จะไม่สามารถระบุได้ว่าผู้นำขบวนการเป็นใครมาจากไหน แต่งานวิจัยส่วนใหญ่มักจะกล่าวว่า ผู้นำขบวนการเป็นคนที่ข้ามมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หลังจากที่ก่อความวุ่นวายในฝั่งลาวไม่สำเร็จ จึงหลบหนีมาอยู่ฝั่งไทย

ผู้วิจัยเห็นว่า หากพิจารณาจากเขตการปกครองแล้ว ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งถูกปกครองโดยฝรั่งเศส ในอดีตเคยอยู่ภายใต้การปกครองของไทยมาก่อน บริเวณทั้งสองฝั่งเคยถูกเรียกว่า หัวเมืองลาว ฉะนั้นจึงเปรียบได้กับอาณาบริเวณเดียวกัน การทำงานวิจัยส่วนใหญ่เสนอว่าองค์มัน เป็นคนลาว หรือคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้น อาจจะใช้เรื่องของอาณาเขตบวกกับการอยู่ภายใต้การปกครองของคนซึ่งต่างกลุ่มกัน แต่ถ้าพิจารณาถึงลักษณะของคนในท้องถิ่นบวกกับภูมิหลังทางด้านประวัติศาสตร์ จะเห็นว่าไม่ได้มีความแตกต่างกันเลย เพียงแต่ฝั่งขวาซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม ถูกชนชั้นปกครองพยายามกลืนคำว่า “ลาว” โดยใช้คำว่า “ไทย” เข้ามาแทนที่ ทำให้องค์มันหรือผู้นำขบวนการผู้มีบุญ ถูกมองว่าเป็นคนต่างกลุ่มกับชนชั้นปกครอง ขณะที่คนในท้องถิ่นแม้จะได้ชื่อว่า เป็นกลุ่มคนที่กลายเป็นไทย แต่ความสำนึกทางชาติพันธุ์และการได้รับการปฏิบัติจากฝ่ายปกครอง ยังคงทำให้คนในท้องถิ่นรู้สึกว่าเป็นลาว อย่างที่พ่อใหญ่บุญจันทร์เคยให้สัมภาษณ์ไว้ข้างต้น ดังนั้นคนในท้องถิ่นจึงมองตัวองค์มันเป็นคนกลุ่มเดียวกับตนก็เป็นได้

แผนการและแนวร่วมของขบวนการผู้มีบุญ

การเข้ามาของขบวนการผู้มีบุญ โดยมีองค์มันเป็นผู้นำขบวนการนั้น มีแผนการที่จะตีเมืองเขมราฐ เกษมสีมา และตระการพืชผล เมื่อได้กำลังคนเพิ่มขึ้น จะยกเข้าตีเมืองอุบลราชธานี องค์เลื่องสนหัวหน้าขบวนการผู้มีบุญคนหนึ่งให้การว่า “แผนการใหญ่ของขบวนการผู้มีบุญที่ร่วมคิดในครั้งนี้ คือ จะตีเมืองให้ได้ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา จากนั้นจะให้องค์หาสารททอง หรือองค์ประสาททองปกครองเวียงจันทร์ ให้สมเด็จพระลุนวัดบานเวท ไชยปกครองอุบลราชธานี ให้องค์เล็ก

บ้านหนองจำปากรองหนองโสนหรือเมืองอุษยา ให้องค์พระบาทกับองค์ขุดปกครองธาตุพนม (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 93)

การกระทำของผู้มีบุญกลุ่มนี้จะดำเนินการต่อไปไม่ได้ถ้าขาดแนวร่วม องค์กรผู้นำ ขบวนการจึงได้คบคิดกับหมอพื้นเมือง เมืองตระการพิชผล ชื่อหลวงวิษาหรือเรียกว่า องค์ฟ้าเลื่อน ซึ่งองค์กรนี้ตั้งให้เป็นหัวหน้ายามรักษาการ และคอยเสกคาถาอาคม ได้ทำการชงสุมนผู้คนอยู่บ้านนา โปธิ ตำบลหนามแท่ง อำเภอบ้านดำนในปัจจุบัน สามารถรวบรวมผู้คนเข้าเป็นพรรคพวกได้ราว 200 คนเศษ จากนั้นจึงยกกำลังมาเกลี้ยกล่อมผู้คนที่ยอมราชู (เดิม ภูมิภาคย์พจนกิจ, 2542, หน้า 436)

แต่ในระหว่างที่องค์กรนี้ยกกำลังไปเกลี้ยกล่อมผู้คนให้เข้ามาเป็นกำลังของตนที่เมือง เขมราชู ผู้รักษาเมืองเขมราชูและกรมการเมืองอีก 2 คน ได้เข้าขัดขวางและจับไล่องค์กรนี้ พร้อมกับ ห้ามชาวบ้านไม่ให้เชื้อเพลิงและสมัครเข้าเป็นพรรคพวก ด้วยความโกรธองค์กรนี้จึงสั่งให้ลูกน้องจับ กรมการเมืองทั้ง 2 คนฆ่าเสีย ส่วนเจ้าเมืองเขมราชูหรือพระเขมรัฐเดชาประจักษ์ ถูกจับเป็นตัว ประกันเพื่อใช้เกลี้ยกล่อมชาวบ้านให้เข้ามาเป็นพรรคพวก นอกจากนี้ ขบวนการผู้มีบุญยังแสดง เวทมนตร์คาถาและอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เพื่อให้ผู้คนเลื่อมใสสมัครเป็นพรรคพวกติดตามขบวนการ ต่อไป (โยนะ โอ อธิ, 2527)

แผนการที่กล่าวมาข้างต้นนั้น หากเป็นจริงตามที่หนึ่งในหัวหน้าผู้มีบุญ ที่ถูกทางการจับ ได้อ้างถึงนั้น ถือได้ว่าผู้มีบุญกลุ่มนี้มีการวางแผนและเตรียมการไว้ล่วงหน้าเป็นอย่างดี โดยเลือกที่จะตีเมืองจากทางตอนเหนือของอุบลฯ ไต่ลงมาจนถึงตัวเมืองเมืองอุบลฯ เป็นการรวบรวมกำลังคน วิธีหนึ่ง เพื่อให้ได้คนมากพอที่จะบุกยึดเมืองอุบลฯ

ผู้วิจัยเห็นว่าถ้าขบวนการผู้มีบุญกลุ่มนี้สามารถบุกยึดมาถึงตัวเมืองอุบลฯ และสามารถ ทำลายอำนาจจากส่วนกลางส่วนนี้ได้ จะทำให้ขบวนการผู้มีบุญกลุ่มนี้ประสบความสำเร็จในการ ดำเนินการเพื่อสร้างภาวะการณ์ครองอำนาจให้เกิดขึ้นอีกหนึ่งขั้น เพราะการที่จะเอาชนะฝ่ายศัตรู หรือฝ่ายตรงข้ามได้ จะต้องทำการบุกเพื่อยึดครองปัจจัยสำคัญของฝ่ายตรงข้ามให้ได้ ซึ่งก็คือ เมือง อุบลฯ นั่นเอง

เนื่องจากเมืองอุบลฯ เป็นเมืองที่มีข้าหลวงต่างพระเนตรต่างพระกรณมาดูแล จึงเป็น พื้นที่ที่มีการแสดงออกของอำนาจจากส่วนกลางได้อย่างชัดเจน ซึ่งจะส่งผลต่อแผนการขั้นสูงสุดที่ ขบวนการผู้มีบุญวางไว้ คือ การรวมดินแดนฝั่งซ้ายและขวาแม่น้ำโขงจะกระทำได้ง่าย แต่ทั้งนี้ ทั้งนี้ การดำเนินการเพื่อสร้างภาวะการณ์ครองอำนาจให้เกิดขึ้นเหนือชนชั้นอื่น ๆ สิ่งที่สำคัญคือ การต่อสู้เพื่อยึดกุมความคิด ความเชื่อของคนในพื้นที่ประชาสังคม เพื่อเป็นการสร้างภาวะการณ์ครอง อำนาจนำที่สมบูรณ์และยั่งยืนสืบไป

ในแง่ของการรวบรวมกำลังคนนั้น ถือได้ว่าองค์มั่นประสบความสำเร็จในการชักจูงให้ชาวบ้านเข้าร่วมขบวนการ แต่ในส่วนการรวมตัวกันเป็นขบวนการนั้นมีโครงสร้างการจัดองค์กรของเป็นไปแบบง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน เพียงแต่ศรัทธาก็มาเข้าร่วมกับขบวนการผู้มีบุญได้เลย ซึ่งจุดนี้พบว่าเป็นจุดด้อยของขบวนการ เนื่องจากการรวมแบบง่าย ๆ และการควบคุมเป็นไปอย่างหลวม ๆ อีกทั้งผู้เข้าร่วมขบวนการส่วนใหญ่เป็นชาวบ้าน ทำให้ขบวนการที่เกิดขึ้นเป็นองค์กรที่ขาดระเบียบวินัย ไม่สามารถควบคุมหรือจำกัดจำนวนผู้เข้าร่วมขบวนการได้ บวกกับการไม่รู้ยุทธศาสตร์ทางการรบ และที่สำคัญคือไม่มีอาวุธที่พร้อมเพียง จะมีก็เพียงแต่อาวุธที่หาได้ง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น ดาบ มีด เป็นต้น ในแง่ของการต่อสู้ถือได้ว่าขบวนการผู้มีบุญอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบ เมื่อเทียบกับฝ่ายปกครองที่มีกองกำลังและอาวุธที่ทันสมัยกว่า

มาตรการที่รัฐบาลใช้ปราบขบวนการผู้มีบุญ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงวิตกว่าจะเกิดเหตุการณ์จลาจลขึ้นตามเมืองต่าง ๆ จึงโปรดให้ทหารออกไประงับและจับกุมผู้มีบุญ นำโดยร้อยเอกร้าย คุณด้รวจ ครั้งหมวดและผู้นำทางออกไปสืบลาดเลาที่บ้านสะพือ เมื่อไปถึงบ้านนาสะไม่ได้เจอกับขบวนการผู้มีบุญ ซึ่งออกมาสืบลู่ทางที่จะไปเมืองอุบล ฯ จึงเกิดการปะทะกัน แต่ด้วยกำลังฝ่ายร้อยเอกร้ายน้อยกว่า จึงรีบกลับมายังเมืองอุบล ฯ รายงานให้ข้าหลวงไทยทราบตามที่เห็นมา ฝ่ายขบวนการผู้มีบุญเห็นว่า ร้อยเอกร้ายไม่สู้และถอยกลับไปก็ไม่ได้ใจ จึงข่าวประกาศว่าจะยกมาตีเมืองอุบล ฯ ขบวนการผู้มีบุญจึงได้ชื่อว่าเป็นกบฏต่อแผ่นดินตั้งแต่นั้นมา (เดิม วิชาคย์พจนกิจ, 2542, หน้า 438)

หลังจากได้พรรคพวกเพิ่มจากเมืองเขมราฐ บวกกับการได้ปะทะกับตำรวจลาดตระเวนที่ทางการส่งมา ทำให้ขบวนการผู้มีบุญมีใจฮึกเหิมยิ่งขึ้น จึงยกกองกำลังไปตั้งที่ทุ่งนาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของบ้านขุหลุ เมืองตระการพิชผล ระหว่างบ้านคอนโทนกับบ้านคอนทับช้าง ในปัจจุบันอยู่ทางใต้ของโรงเรียนขุหลุประชาวิทยาการ (ญาณจารีเถรานุสรณ์, 2549, หน้า 52)

ระหว่างนี้พวกที่ตั้งตัวเป็นองค์ต่าง ๆ ได้เข้ามาสมทบกับองค์มั่นอีก 6 คน คือ องค์เขียว องค์ลั่นก่าน องค์ที องค์พระบาท องค์พระเมตไตรและองค์เหลือง องค์เหล่านี้แต่งตัวแบบบวชนาคสีต่าง ๆ กันคือ สีแดง สีสิ่ว (สีเขียวเข้ม) สีเหลืองอย่างสีจิ๋วพระ มีใบลานจานคาถาสวมศีรษะ (เดิม วิชาคย์พจนกิจ, 2542, หน้า 436) นอกจากใบลานแล้วยังมีเครื่องรางของขลังอีกอย่างคือ เครื่องสะตัน ซึ่งเป็นไม้เลื้อยชนิดหนึ่ง พันศีรษะไว้ (ชยุ เทพสิทธิธา, สัมภาษณ์, 21 กันยายน 2552)

ในขณะที่ตั้งกองกำลังเพื่อรวบรวมพรรคพวกที่บ้านหนองขุหลุ องค์มั่นได้สั่งให้ลูกน้อง 6 คนไปจับทำวอินธิสารหรือกรมช้าง เจ้าเมืองพนาไปฆ่าตัดคอที่ทุ่งนาใกล้กับที่ตั้งของขบวนการ ด้วยสาเหตุไม่ยอมเข้าเป็นพวกและคิดจะปราบปราม จากนั้นจึงออกเดินทางต่อไปยังบ้านสะพือ (ญาณจารีเถรานุสรณ์, 2549, หน้า 52)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อได้รับรายงานจากร้อยเอกราษฎร์ เกี่ยวกับการปะทะกันกับกองกำลังของขบวนการผู้มีบุญที่บ้านนาสะไม เกรงว่าเหตุการณ์จะเลวร้าย จึงสั่งให้นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล ผู้บังคับการกองพันทหารราบอุบลฯ จัดนายทหารออกไปสืบ ข้อเท็จจริงอีกครั้ง ถ้าปรากฏความจริงว่ามีผู้คิดการร้ายต่อแผ่นดินให้ปราบพวกเหล่าร้ายและจับตัว มาสอบสวนลงโทษ (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 439)

นายพันตรีหลวงสรกิจพิศาล จึงจัดให้นายร้อยตรีหลี กับพลทหาร 15-16 คน มีอาวุธครบ มือ ออกมาสืบเหตุการณ์ตามคำสั่งข้าหลวงใหญ่ หลังจากที่ร้อยตรีหลีพร้อมพลทหาร ออกไปสืบ ลาดเลาเป็นเวลาประมาณ 2-3 วันนั้น ไม่มีข่าวคราวแต่อย่างใด (มหาสิลา วีระวงส์, 2540, หน้า 282)

จนกระทั่งพลทหารนายหนึ่ง มาเข้าเฝ้าเสด็จในกรมฯ ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เพื่อกราบ ทูลเหตุการณ์เกิดขึ้นว่า ร้อยตรีหลีพร้อมด้วยทหารที่ออกไปลาดตระเวน เมื่อเดินทางไปถึงบ้านขุหลุ เห็นว่ากำลังจะสู้ขบวนการผู้มีบุญไม่ได้ จึงไปขอกำลังคนเพิ่มจากบ้านเกษมหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ เมื่อไปถึงริมหนองน้ำที่เรียกว่า หนองขุหลุ ได้เจอกับขบวนการผู้มีบุญซึ่งส่งคนมาชุมนุมรออยู่ก่อน หน้า ทำให้เกิดการต่อสู้กันขึ้น ด้วยกำลังที่น้อยกว่าจึงถูกขบวนการผู้มีบุญฆ่าตายหมด เหลือเพียงพล ทหารที่เข้ามาเข้าเฝ้าเท่านั้นที่รอดมาได้ นอกจากจะกราบทูลเรื่องการปะทะกันกับขบวนการผู้มีบุญแล้ว ทหารนายนั้นยังทูลให้ข้าหลวงต่างพระองค์ทราบบนเกี่ยวกับสงคราม ที่สั่งให้ลูกน้องยกกำลังไปจับตัว กรมช้าง เจ้าเมืองเมืองพนาม่า (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 439)

การที่ขบวนการผู้มีบุญมีชัยชนะต่อฝ่ายปกครองในครั้งนั้น ทำให้มีชื่อเสียงเลื่องลือ กว่าเดิม มีคนสมัครเข้าเป็นพรรคพวกเพิ่มขึ้น ทำให้สงครามเกิดความมั่นใจที่จะยกกำลังเข้าตีเมือง อุบลฯ จับข้าหลวงประหารชีวิตแล้วปกครองเมืองแทน (มหาสิลา วีระวงส์, 2540, หน้า 282)

เมื่อขบวนการผู้มีบุญเดินทางมาถึงบ้านสะพือ ได้ทำการตั้งกองกำลังบริเวณที่โนน อยู่ ห่างจากตัวหมู่บ้านประมาณ 1 กิโลเมตร ซึ่งเรียกบริเวณนั้นว่าโนนโพธิ์ (ไพฑูริย์ เจริญศรี, สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2552) องค์กรนี้ได้ให้ลูกน้องสร้างศาลเพียงตา นุ่งขาวห่มขาวทำเป็นจำศีล ภาวนา จากนั้นจึงป่าวประกาศกับชาวบ้านว่าจะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นตามคำพยากรณ์ให้ระวังตัวไว้ ทำ ให้ชาวบ้านที่หวาดกลัวอยู่แล้ว เมื่อเห็นคนแปลกหน้าซึ่งทำตัวเป็นคนจำศีลเข้ามาที่หมู่บ้าน ก็สำคัญ ว่าเป็นผู้มีบุญหรือผู้วิเศษ จึงพากันเข้าไปขอให้ช่วยเหลือป้องกันภัย เป็นเหตุให้มีคนนับถือ ขบวนการผู้มีบุญเพิ่มมากขึ้น (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 436)

ขณะที่ขบวนการผู้มีบุญตั้งกองกำลังที่บ้านสะพือนี ชาวบ้านในหมู่บ้านได้เข้าร่วมกับ ขบวนการผู้มีบุญด้วยสมัครใจ และบางส่วนก็เกิดจากความหวาดกลัวเพราะถือว่าเป็นผู้มีบุญ นอกจากนี้หญิงสาวในหมู่บ้านยังถูกเรียกให้ไปปรนนิบัติพิศวีหวัหน้าขบวนการ หรือที่ชาวบ้าน เรียกว่า พระองค์ พร้อมกับส่งเสบียงอาหารเลี้ยงดูเป็นอย่างดี (พ่อใหญ่บุญจันทร์ สุพรรณสาย,

สัมภาษณ์, 2 กันยายน 2552) บ้างก็ว่าต่างคนต่างอยู่ระหว่างผู้มีบุญกับชาวบ้าน (สีโห วัณห์แดง, สัมภาษณ์, 3 มีนาคม 2552) ขณะที่ขบวนการผู้มีบุญตั้งทัพอยู่ที่บ้านสะพือนั้น มีชาวบ้านในหมู่บ้านได้ส่งข่าวให้ทางเมืองอุบลฯ ทราบ จึงทำให้ทางการยกกำลังมาปราบในที่สุด (บุญจันทร์ สุพรรณสาย, สัมภาษณ์, 2 กันยายน 2552)

การที่ชาวบ้านให้ความร่วมมือกับผู้มีบุญนี้ จะด้วยความสมัครใจหรือความกลัวก็ตาม นั้นเป็นเพราะว่า ชาวบ้านต้องการหาที่พึ่ง ที่ทำให้เขามั่นใจว่าจะไม่มีสิ่งใดมาทำให้วิถีชีวิตของเขาเปลี่ยนไป เมื่อผู้มีบุญปรากฏตัวขึ้นและสามารถตอบสนองสิ่งที่เขาค้นหาเกี่ยวกับสังคมที่สมบูรณ์ตามแนวความเชื่อพระศรีอริย์ ส่วนนี้จึงมีผลผลักดันให้ชาวบ้านเข้าร่วมกับขบวนการผู้มีบุญ

เมื่อเหตุการณ์ผู้มีบุญลุกลามใหญ่โตขึ้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ไม่ได้ทรงหวาดหวั่นกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จึงมีรับสั่งให้พันตรีหลวงสรภังการพิศาลตั้งการให้ร้อยเอกหลวงจิตสรการ ผู้บังคับกองทหารปืนใหญ่ กับนายสิบพลทหารประมาณ 100 คน พร้อมปืนใหญ่ 2 กระบอก ซึ่งการขนย้ายปืนใหญ่นั้น มีชาวบ้านหมู่บ้านสะพือเข้าไปช่วยเหลือในการขนย้ายปืนใหญ่มาจากเมืองอุบลฯ หนึ่งในนั้นคือ นายมัน สุพรรณสาย ซึ่งเป็นพ่อของพ่อใหญ่บุญจันทร์ รวมไปถึงปืนยาวเล็กครบมือออกไปปราบขบวนการผู้มีบุญ (บุญจันทร์ สุพรรณสาย, สัมภาษณ์, 2 กันยายน 2552)

โปรดให้พระอุบลการประชานิตย์ (บุญชู พรหมวงสานนท์) ข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี กับพระอุบลศักดิ์ประชานิต (กุคำ สุวรรณภู) ผู้รักษาการเมืองอุบล จัดกำลังบ้านเมืองสมทบกับทหาร พระอุบลการประชานิตย์ได้สั่งให้พระสุนทรกิจวิมล (คุณ สังข์โอบ) เพี้ยชามาศย์ เพี้ยชานนท์ เพี้ยอาสาภูธร และเพี้ยชินบุตร เป็นนายกองฝ่ายบ้านเมือง เคลื่อนกำลังทหารและกำลังเมืองออกจากเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ.2444 ใช้เวลาเกือบ 3 วันในการเดินทางถึงบ้านสะพือ ซึ่งเป็นเวลาพลบค่ำพอดี จึงพักพลอยู่ห่างจากหมู่บ้านและค่ายของขบวนการผู้มีบุญราว 50 เส้น ร้อยเอกหลวงจิตสรการได้จัดทัพโดยสั่งให้พระสุนทรกิจวิมลเป็นปีกขวา เพี้ยชานนท์เป็นผู้ช่วย เพี้ยชามาศย์ และเพี้ยอาสาภูธรเป็นปีกซ้าย เพี้ยชินบุตรเป็นผู้ช่วย เมื่อได้ยินเสียงปืนใหญ่นัดแรกเป็นสัญญาณก็ให้ลงมือโอบล้อมตีวงเป็นปีกกาเข้าไปพร้อมกัน เมื่อเป็นที่เข้าใจกันดีแล้วจึงแยกย้ายกันออกไป (เดิม วิชาภัยพจนกิจ, 2542, หน้า 441)

ด้านร้อยเอกหลวงจิตสรการได้ยกทัพไปถึงบ้านสะพือ ในวันที่ 4 เมษายน เลือกลงทัพได้ชัยภูมิที่พอเหมาะคือ ทางเดินเข้าเมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นป่าไม้ทั้งสองข้างทาง หากจะเดินทางไปเมืองอุบลฯ จะต้องเดินผ่านเส้นทางนี้ หลวงจิตสรการจึงสั่งให้ทหารดักรออยู่ในป่า แล้วตั้งปืนใหญ่บรรจุกระสุนซ่อนไว้ในซุ่มต้นไม้ เพื่อจะยิงเข้าไปในเส้นทางนั้น (ไพฑูรย์ มีกุล, 2517, หน้า 100)

เป็นจังหวะเดียวกับขบวนการผู้มีบุญกำลังจะบุกไปตีเมืองอุบล ฯ ซึ่งผ่านมายังเส้นทางที่ทหารช่มรอ อยู่พอดี หลวงซิดสรการจึงสั่งการให้ทหารปืนเล็กยาวหมวดหนึ่งยิงเป็นการต้านทานไว้แล้วทำเป็น ถอยออกมา เพื่อล่อขบวนการผู้มีบุญให้ติดกับดักที่วางไว้ เมื่อขบวนการผู้มีบุญหลงเข้ามาในระยะ วิถีกระสุนปืนใหญ่ ร้อยเอกหลวงซิดสรการจึงสั่งให้ยิงปืนใหญ่ออกไป 1 นัด โดยตั้งวิถีกระสุนของ ลูกปืนใหญ่ให้ข้ามขบวนการผู้มีบุญไปก่อน อีกทั้งยังเป็นสัญญาณให้กองกำลังที่เหลือรู้ตัว (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 441)

ขณะที่เกิดการปะทะและยิงปืนใหญ่ขึ้นนั้น พ่อใหญ่ซุยได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ปู่ของเขาได้ ไล่ให้ลูกชายกลับบ้าน ซึ่งก็คือ พ่อของพ่อใหญ่ซุย (นายเฮา เทพสิทธิ์) เพื่อถ่ายต่อการที่ปู่ของเขาจะ ได้ไปร่วมรบ เมื่อเสียงปืนดังขึ้น ขบวนการผู้มีบุญเห็นลูกปืนใหญ่ไม่ถูกพวกตนเองก็พากันตีใจ มี เสียงโห่ร้องว่า พุทโร พุทโร” (ซุย เทพสิทธิ์, สัมภาษณ์, 22 กันยายน 2552) บ้างก็ว่าร้อง “ซ่า ซ่า” (หลวงตาอ่อง, สัมภาษณ์, 2 สิงหาคม 2552) แสดงความยินดีพร้อมกับวิ่งเข้าคอสู้กับทหาร

ร้อยเอกหลวงซิดสรการจึงสั่งให้ยิงปืนใหญ่นัดที่ 2 ออกไป เติ้งกระสุนปืนให้ตกกระหว่าง กลางไพร่พลพอดี ครั้งนี้กระสุนปืนระเบิดถูกขบวนการผู้มีบุญล้มตายเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้มีบุญ ที่ตามหลังมาเกิดชะงัก ปืนใหญ่ยังคงถูกยิงออกไปอีกเป็นนัดที่ 3 ถูกผู้มีบุญล้มตายลงประมาณ 300 คนเศษ และได้รับบาดเจ็บอีกเป็นจำนวนมาก พวกที่เหลือก็หนีตายเอาตัวรอดไปคนละทิศคนละทาง ส่วนองค์มันมีผู้เห็นประนมมือเสกเป่านุงขาวอยู่ท่ามกลางไพร่พล ขณะเกิดการต่อสู้กันทั้งสองฝ่าย แต่เมื่อปืนใหญ่นัดที่ 3 ถูกยิงออกไป องค์มันเห็นว่าไม่ได้การจึงปลอมตัวเป็นชาวบ้าน หลบหนีเอา ตัวรอดไปกับพวกราว 10 คน ทหารและกำลังเมืองได้พยายามติดตามจับตัวแต่ไม่สามารถจับได้และ ไม่ทราบว่าหลบหนีไปทางใด ทราบภายหลังว่ามีผู้พบเห็นองค์มันข้ามไปยังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแล้ว (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 441)

ฝ่ายพระเขมรรัฐเดชประจักษ์ ซึ่งถูกองค์มันคุมตัวเอาไว้เป็นหุ่นเชิดนั้น ไม่ได้รับ อันตรายจากปืนใหญ่ ร้อยเอกหลวงซิดสรการจึงได้คุมตัวพระเขมรรัฐเดชประจักษ์เพื่อเข้าเฝ้า ข้าหลวงต่างพระองค์ พร้อมกับให้ทหารจับตัวพวกที่หลงเชื่อไปเข้ากับขบวนการผู้มีบุญ ซึ่งเป็น ตัวการสำคัญรองจากองค์มันและพรรคพวกรวมทั้งสิ้น 400 คนเศษ คุมใส่ขื่อคาของจำไปยังเมือง อุบล ฯ เพื่อฟังกระแสรับสั่งของข้าหลวงต่างพระองค์ต่อไป (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 442)

เมื่อการสู้รบระหว่างขบวนการผู้มีบุญกับทหารไทยได้เสร็จสิ้นลง ซึ่งเป็นเวลาจวนจะมืด แล้ว ฝ่ายผู้มีบุญมีทั้งบาดเจ็บและล้มตาย บางรายก็แก่ถึงตายเพื่อหนีเอาตัวรอด บ้างก็หาทางหลบหนี กลับบ้านของตัวเอง เช่น ปู่ของพ่อใหญ่ซุย เมื่อกลับมาถึงบ้านก็รีบเอาหินแสบที่เคยเก็บมาบูชานำไป ทิ้ง เนื่องจากทางการจะเข้าตรวจค้นทุกบ้าน หากพบว่าบ้านใดมีการบูชาหินแสบ จะจับกุมในฐานะที่

สมรู้ร่วมคิดและฝ่าฝืนในขบวนการผู้มีบุญ (ชุย เทพสิทธิ, สัมภาษณ์, 22 กันยายน 2552) หากใครมีบาดแผลก็จะถูกสันนิษฐานว่าเข้าเป็นพวกกับขบวนการผู้มีบุญซึ่งจะถูกจับเช่นเดียวกัน (หลวงตาอ่อง, สัมภาษณ์, 3 มีนาคม 2552)

หลานสาวของผู้เข้าร่วมขบวนการผู้มีบุญ ได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า “ปู่ของเขาชื่อ พ่อใหญ่ทะ เป็นคนหนึ่งที่เข้าร่วมกับขบวนการผู้มีบุญ หลังจากการสู้รบเสร็จสิ้น เมื่อฝ่ายของตนเองเกิดพ่ายแพ้ จึงหาทางหลบหนีกลับบ้าน ระหว่างทางที่กลับนั้น เกิดปะทะกับคนกลุ่มหนึ่งซึ่งไม่ทราบว่าเป็นฝ่ายใด แต่สามารถรอดมาได้ แม้ว่าจะถูกฟันด้วยของมีคมก็ตาม จากคำบอกเล่ารวมไปถึงผู้คนที่รู้จักพ่อใหญ่ทะนั้น ทราบคิดว่าพ่อใหญ่ทะมีวิชาอาคมหรือมีมนต์นั้นเอง และด้วยเหตุนี้หรือไม่จึงทำให้พ่อใหญ่ทะรอดตายมาได้” (ประยงค์ บัวขาว, สัมภาษณ์, 3 ตุลาคม 2552)

ถึงแม้ว่าเหตุการณ์การปราบปรามกบฏจะจบลงที่บ้านสะพือ แต่ความเป็นจริงแล้ว บทบาทขององค์มั่นที่หลบหนีไปได้ไม่ได้ยุติลงเพียงเท่านั้น ตามรายงานปรากฏว่าองค์มั่นและพรรคพวกอีกจำนวนหนึ่ง สามารถหนีข้ามกลับไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และได้ร่วมมือกับองค์กรแก้วเข้าต่อสู้กับฝรั่งเศสอยู่ระยะหนึ่ง จนกระทั่งฝรั่งเศสปราบปรามอย่างรุนแรง จึงต้องหนีข้ามกลับมาฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นการเริ่มบทบาทครั้งที่สองขององค์มั่นในสยาม (นงลักษณ์ อิมศิริ, 2524, หน้า 86-87)

การกลับมาขององค์มั่นเริ่มขึ้นเมื่อวันที่ 27 เมษายน พ.ศ.2444 โดยข้ามมาอยู่ที่บ้านกระจัน แขวงเมืองเขมราฐอีกครั้งหนึ่ง กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงสันนิษฐานว่า การที่องค์มั่นกลับมาอีกครั้งนั้น เพื่อมาช่วยเหลือพรรคพวกที่ถูกจับกุมไว้ เมื่อครั้งที่ถูกปราบปรามที่บ้านสะพือ ในครั้งนี้องค์มั่นมีพรรคพวกประมาณ 400 คนเศษและมีผู้วิเศษรวมอีกหลายคน เช่น องค์พระบาท องค์ที่ องค์สอน องค์ลิ้นก้าน องค์เมตไตร และหลวงวิชา เป็นต้น องค์มั่นได้ชักชวนผู้คนแถบนั้นให้เข้าร่วมกับขบวนการ หากใครไม่ยินยอมก็จะถูกฆ่า แต่ในที่สุดกลุ่มองค์มั่นได้ถูกปราบปรามลงอีกครั้ง เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2444 ฝ่ายปราบปรามยิงองค์เมตไตรผู้วิเศษในกลุ่มตาย 1 คน และจับกุมสมุนองค์มั่นได้อีก 1 คน ที่เหลือหนีกระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงดังนี้คือ

1. อ้ายไชยแสง อ้ายพรหมบุตร อ้ายหารทองไชย อ้ายศรีเมือง อ้ายสน อ้ายแก้ว อ้ายเทื่อน อ้ายกอง อ้ายลา อ้ายพิมพ์า และพรรคพวกอีก 10 หลบอยู่ตามบ้านคอนสา บ้านท่าเตือ บ้านจบุไชย บ้านโพนส้มโรง บ้านนาพวง บ้านนาอุ
2. ท้าวสน ท้าวแสง ท้าววรบุตร อดีตกรมการเมืองโขงเจียมที่เข้าเป็นพวกองค์มั่น หลบเหลืออยู่ที่บ้านนาพระบาง แขวงเมืองละครเพ็ง

3. องค์มัน องค์พระบาท องค์คู่ชุธ องค์ที่ องค์กาบ องค์ทิม หลวงวิชา องค์ลิ้นกาน และพรรคพวกอีกประมาณ 40 คน อยู่บ้านทางปาง

สยามจึงมีหนังสือไปถึงฝรั่งเศสเพื่อขอความร่วมมือในการปราบปรามพวกที่หลบหนีไป แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าฝรั่งเศสได้ติดตามจับองค์มัน ได้หรือไม่ แต่หลังจากนั้นเป็นต้นมา ไม่พบว่าองค์มันเข้ามาก่อความวุ่นวายในสยามแต่อย่างใด (นงลักษณ์ ลิมศิริ, 2524, หน้า 87-88)

จะเห็นได้ว่าการไปสู่สังคมใหม่โดยการนำของขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มันนั้น เลือกที่ใช้กำลังเข้าต่อสู้กับฝ่ายปกครองโดยตรง เป้าหมายของการต่อสู้คือ การล้มล้างอำนาจรัฐและผู้นำในขณะนั้น แต่เนื่องจากกลุ่มองค์มันเป็นองค์กรที่ไม่มีระเบียบวินัย มีอาวุธที่ด้าสมัย แม้จะได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านบางส่วน แต่ก็ยังเป็นเพียงชาวบ้านธรรมดาที่คุ้นเคยแต่การทำมาหากิน ไม่เคยฝึกการรบ ในขณะที่ฝ่ายปกครองมีกองกำลังที่เข้มแข็ง มีอาวุธครบมือ เมื่อเกิดการปะทะกันทำให้ขบวนการผู้มีบุญพ่ายแพ้ไปในที่สุด

เกิดอะไรเมื่อขบวนการผู้มีบุญพ่ายแพ้แก่ชนชั้นปกครอง

หลังจากการสู้รบที่บ้านสะพือสิ้นสุดลง กองทหารมณฑลอีสาน ได้ร่วมกับกองทหารจากมณฑลนครราชสีมาตามจับผู้มีบุญในที่ต่าง ๆ ทั่วมณฑลอีสาน ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงไม่ไว้วางพระทัยในเหตุการณ์ครั้งนั้น เพราะผู้มีบุญเกิดแทนกันอยู่เสมอ จึงโปรดให้ทหารไปประจำการในบริเวณที่เคยเกิดผู้มีบุญขึ้น (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 101)

นอกจากนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ยังโปรดให้มีตราสั่งไปทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมเมือง เจ้าหน้า สืบจับพวกผีบาปผีบุญที่หลบหนี รวมไปถึงผู้สมรู้ร่วมคิด เพื่อส่งเข้าไปยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยด่วน อย่าให้มีการหลบหนีได้ ถ้าหากผู้ใดปกปิดหรือช่วยให้ผู้คนเหล่านี้หลบหนี บุคคลนั้นจะมีความผิดฐานช่วยเหลือกบฏ รวมไปถึงเจ้าหน้าที่เมืองนั้น ๆ ต้องได้รับโทษเช่นเดียวกัน(เดิม วิชาลัยพจนกิจ, 2542, หน้า 442)

ในส่วนที่จับกุมมาได้นั้น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงกล่าวว่า พวกที่ถูกจับกุมมามีมากมาย กระทั่งที่คุมขังไม่พอต้องจับใส่ขื่อคาองจ่าอยู่กลางแจ้ง ซึ่งคนพวกนี้จะได้รับโทษในระดับที่ต่างกันออกไปตามลักษณะของความผิด โดยแบ่งการลงโทษได้เป็น 3 ระดับคือ (นงลักษณ์ ลิมศิริ, 2524, หน้า 121)

ขั้นแรก ทำทัณฑ์บนหรือ จำคุกในระยะสั้นไม่ถึงปี

ขั้นที่สอง จำคุกตั้งแต่ 1 ปีถึงตลอดชีวิต

ขั้นที่สาม ประหารชีวิต

ในส่วนของเมืองอุบล ฯ กบฏที่ถูกจับได้นั้น ได้แต่งตั้งคณะตุลาการเพื่อไต่สวนขึ้น ประกอบไปด้วย พระยาศักดาภิเศกवारฤทธิ (ตัน อมรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มาช่วยปราบกบฏผีบุญ เป็นประธานตุลาการ ให้หม่อมเจ้าทัศนภาส เกษมสันต์ว่าที่อัยการมณฑลอีสาน หม่อมอมรวงศ์วิจิตรคนเฒ่า ปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบล ฯ พระอุบลการประชาธิบดี ข้าหลวงบริเวณอุบล ฯ และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้รักษากรมเมืองอุบล ฯ รวม 5 ท่าน เป็นตุลาการร่วมพิจารณาตัดสินเรื่องผีบาปผีบุญ (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 442)

คณะตุลาการได้พิจารณาบุคคลที่ตั้งตัวเป็นองค์ต่าง ๆ ฐานเป็นกบฏก่อการจลาจลภายใน โดยลงโทษด้วยการประหารชีวิต พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงมีกระแสรับสั่งให้เป็นไปตามคำพิพากษาของคณะตุลาการทุกประการ แต่ได้โปรดให้นำไปประหารชีวิตหลายแห่งซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่เกิดเหตุ ทั้งนี้ให้ปรากฏแก่ประชาชนเพื่อไม่ให้เอาเป็นเยี่ยงอย่าง ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ส่วนชาวบ้านที่เข้าร่วมกับขบวนการผีบุญ คณะตุลาการพิพากษาว่าเป็นเพียงปลายเหตุให้ภาคทัณฑ์สาบานตัวแล้วปล่อยไป (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 105)

เนื่องจากการประหารชีวิตพวกผีบาปผีบุญครั้งนั้น มีชาวฝรั่งเศสซึ่งทางการได้จ้างมาเป็นที่ปรึกษาตามกฎหมาย ณ เมืองอุบล ฯ ชื่อเมอร์ลีเอลเลอร์เรน ได้ทูลถามเสด็จกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ว่า “พระองค์มีอำนาจอย่างไรในการรับสั่ง ให้ประหารชีวิตคนก่อนได้รับพระบรมราชานุญาต” เสด็จในกรม ฯ ทรงรับสั่งตอบว่า “ให้นำความกราบบังคมทูลดู” การที่เสด็จในกรม ฯ รับสั่งเช่นนั้น ทำให้เมอร์ลีเอลเลอร์เรนน้อยรับและเจ็บไปในที่สุด (เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542, หน้า 445)

เป็นที่น่าสังเกตว่า เป็นการสมควรหรือไม่ที่ข้าหลวงต่างพระองค์สามารถสั่งประหารชีวิตพวกผีบาปผีบุญ หรือใครก็ตามที่เห็นว่ามีความผิดที่เป็นอันตรายต่อแผ่นดิน ถ้าพิจารณาจากอำนาจหน้าที่ของตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ในระบบเทศาภิบาลพบว่า “ข้าหลวงใหญ่ หรือข้าหลวงต่างพระองค์ ทรงมีอำนาจในการกำกับราชการหัวเมือง ทรงกำชับเจ้าเมืองกรมการให้ปกครองโดยชอบด้วยกฎหมาย ให้มีความสุขิต ยุติธรรม อำนวยความสะดวก บำบัดทุกข์บำรุงสุข ให้ราษฎรได้รับความร่มเย็น มีอำนาจออกกฎหมายสำหรับใช้ในหัวเมืองและทรงมีอำนาจในการลงอาญาข้าราชการ หรือผู้กระทำความผิด เมื่อทรงชำระความและลงอาญาแล้วจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบภายหลัง แต่ถ้าเป็นกรณีสำคัญหรือเหตุการณ์ที่เกินกำลัง ข้าหลวงใหญ่ต้องเสนอเรื่องมายังเสนาบดีที่รับผิดชอบ เช่น ด้านต่างประเทศจะต้องเสนอเรื่องถึงเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ด้าน

ความสงบเรียบร้อยในหัวเมือง จะต้องเสนอเรื่องถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพื่อให้เสนาบดีนำขึ้นกราบทูลต่อไป” (ไพฑูรย์ มีกุศล, 2542, หน้า 1793)

ในกรณีกบฏผีบุญ แม้จะมีข้อความเล่าถึงเหตุการณ์โต้ตอบกันไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองอุบล ฯ บวกกับกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่มีอำนาจหน้าที่ในการสั่งประหารผู้กระทำความผิดได้ ทำให้การรับสั่งประหารชีวิตพวกกบฏไม่ขัดกับหลักกฎหมายเท่าใดนัก แต่ในด้านศีลธรรมนั้นเกิดคำถามตามมาว่าคนกลุ่มนี้สมควรที่จะ โคนตัดสินเช่นนั้นหรือไม่ อย่างไร

แต่ถ้าเปรียบเทียบกับสมัยของกรมหลวงพิชิตปรีชากรที่เสด็จมาเป็นข้าหลวงใหญ่ก่อนหน้านั้น ผู้วิจัยเห็นว่ามีความสำคัญมากกว่าสมัยของกรมหลวง สรรพสิทธิประสงค์ ดังเช่น กรณีอ้ายดั่งแกโบ ซึ่งเป็นโจรผู้ร้ายในสมัยที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเป็นข้าหลวงอยู่นั้น ได้พิจารณาโทษผู้ร้ายเหล่านั้นด้วยการประหารชีวิตแล้วจึงรายงานให้กรุงเทพฯ ทราบภายหลัง ถือได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นถึงอำนาจของข้าหลวงใหญ่ผู้กำกับราชการต่อมณฑลอีสาน (อุบลราชธานี 200 ปี, 2535, หน้า 26)

ผลจากการปราบปรามผีบุญ

หลังจากการปราบปรามขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445 ส่งผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อมณฑลอีสานและเมืองอุบล ฯ โดยแบ่งออกเป็น 3 ด้าน ดังนี้

1. ด้านการเมืองการปกครอง

หัวเมืองอีสานก่อนปี พ.ศ.2433 สถาปนาเมืองก่อนข้างใดเดี๋ย เพราะสภาพภูมิศาสตร์ไม่เอื้ออำนวย ทำให้การติดต่อระหว่างหัวเมืองอีสานกับราชธานีส่วนกลางเป็นไปได้ยากลำบาก ดังนั้นในปี พ.ศ.2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าการปกครองหัวเมืองอีสานเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ซ้ำยังจะถูกคุกคามจากมหาอำนาจที่กำลังล่าเมืองขึ้น จึงจัดรูปแบบการปกครองเสียใหม่และส่งข้าหลวงไปกำกับราชการ (ไพฑูรย์ มีกุศล, 2517, หน้า 20)

แม้จะมีเจ้านายในพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เข้ามาดูแลหัวเมืองอีสาน ก็เป็นเพียงการเสด็จไปเพื่อปกครองตามหน้าที่ที่ทรงได้รับมอบหมายเท่านั้น ในส่วนของหัวเมืองลาวกาวที่เกิดจากการรวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือเข้าด้วยกันนั้น ได้ตั้งกองว่าราชการที่เมืองอุบลราชธานีแทนเมืองนครจำปาศักดิ์ การเข้ามากำกับราชการที่เมืองอุบล ฯ นั้นได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลายประการด้วยกัน เช่น แบ่งหมวดหมู่การบริหารราชการเป็นกองเพื่อไม่ให้มีการก้าวล้ำหน้าที่กัน การชำระบัญชีจำนวนเล็ก ยกเลิกตำแหน่งอาญาสี่ เป็นต้น ถึงกระนั้นก็ตาม การเข้ามากำกับดูแลราชการของข้าหลวงต่างพระองค์ ไม่ได้กระทำการ

อะไรมากไปกว่าการจัดระเบียบสังคมใหม่ เพื่อให้เข้ากับระบบการปกครองของส่วนกลางและแสดงสิทธิเหนือดินแดนแถบนั้น

แต่หลังจากที่เหตุการณ์ขบวนการผู้มืบุญ พ.ศ.2444-2445 สงบลง ปรากฏว่ามีเจ้านายในพระราชวงศ์สนใจและเสด็จไปยังหัวเมืองอีสานมากขึ้น ไม่ได้ไปเพื่อการปกครอง แต่เสด็จไปเพื่อตรวจราชการ เช่น “การเสด็จตรวจราชการของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.2449 ทรงใช้เวลา 3 เดือน การตรวจราชการในเขตหัวเมืองอีสานโดยใช้เส้นทาง นครราชสีมา ขอนแก่น อุดรธานี หนองคาย นครพนม สกลนคร มุกดาหาร ยโสธร เสลภูมิ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม พุทไธสง พิมาย แล้วเสด็จมายังนครราชสีมาเพื่อเสด็จขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพฯต่อไป.....” (เดิม วิภาคพจนกิจ, 2542, หน้า 463)

จากกล่าวได้ว่าเหตุการณ์กบฏ ทำให้ส่วนกลางเห็นความสำคัญและสนใจหัวเมืองอีสานมากขึ้น นอกจากจะมีพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จไปตรวจราชการแล้ว ยังมีการปรับปรุงหัวเมืองอีสานด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับกองกำลัง ซึ่งเป็นเรื่องที่สืบเนื่องมาจากเหตุการณ์กบฏในครั้งนั้นโดยตรง (นงลักษณ์ ถิมศิริ, 2524, หน้า 148)

โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในการจัดตั้งกองตำรวจภูธรประจำบริเวณต่าง ๆ หัวเมืองอีสาน โดยเฉพาะบริเวณที่เกิดกบฏ มีการเกณฑ์คนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร ซึ่งเป็นชายฉกรรจ์อายุตั้งแต่ 18-25 ปี มีภูมิลำเนาอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ นอกจากนี้ยังส่งร้อยเอกชาวเดนมาร์ก ชื่อ ปาทูวาลิน ไปเป็นครูฝึกหัดการตำรวจประจำอยู่ที่เมืองอุบล ฯ และเป็นผู้ตรวจการราชการมณฑลอิสานอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ระหว่างที่ร้อยเอกปาทูวาลินประจำอยู่ที่เมืองอุบล ฯ เพื่อฝึกหัดและอบรมตำรวจตามแบบใหม่ ได้สร้างสถานีตำรวจขึ้นที่หนองสะพังซึ่งเป็นที่ตั้งสถานีตำรวจในปัจจุบัน แต่หลังจากที่ร้อยเอกปาทูวาลินถึงแก่กรรม ทางกรมตำรวจจึงได้ส่งร้อยเอกไซเคนฟาเด็น ชาวเดนมาร์ก มาเป็นครูฝึกตำรวจประจำอยู่ที่เมืองอุบล ฯ ต่อมา (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 108-109)

ถือได้ว่าเป็นครั้งแรกที่หัวเมืองอีสานได้มีการจัดตั้งตำรวจขึ้น นับว่าเป็นมาตรการที่รัฐบาลมุ่งรักษาความสงบเรียบร้อย เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการปราบปรามผู้ร้ายและดูแลความปลอดภัยให้แก่ประชาชนในท้องถิ่น รวมไปถึงการฝึกหัดตำรวจใหม่ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล ด้วยการส่งนายตำรวจชาวเดนมาร์กมากำกับฝึกหัดอย่างใกล้ชิด

นอกจากนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเปลี่ยนแปลงแผนการปกครอง จากเดิมแบ่งไว้เป็นบริเวณเมื่อ พ.ศ.2443 เปลี่ยนเป็นจังหวัดในปี พ.ศ.2450 โดยแบ่งเป็น 4 จังหวัด คือ อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด สุรินทร์ และบุรีรัมย์ ใน 4 จังหวัดนี้ทางกระทรวงมหาดไทยได้คัดเลือกข้าราชการระดับชั้นผู้ว่าราชการเมือง ที่มีความชำนาญแบบแผนการปกครองหัวเมือง

ชั้นใน ส่งไปเป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดละ 1 คน ในส่วนของจังหวัดอุบล ๑ ผู้มารับตำแหน่ง คือ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร มณฑลอีสานจึงมีระเบียบแบบแผนเข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาล ตั้งแต่ ปีพ.ศ.2451 เป็นต้นมา คือ อำนาจการปกครองรวมอยู่ที่รัฐบาลกลาง มีข้าหลวงต่างพระองค์ เป็นข้าราชการสูงสุดสำเร็จราชการ บรรดาเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับจังหวัดทั้งสี่ที่กล่าวมาข้างต้น ถูกยุบเป็นอำเภอ ถ้าเมืองใดมีพลเมืองมากจะถูกแบ่งออกเป็นหลาย ๆ อำเภอตามความเหมาะสม ซึ่งถือปฏิบัติกันมาจนถึงทุกวันนี้ (ไพฑูริย์ มีกุล, 2542, หน้า 3437)

กล่าวได้ว่าความพยายามของหัวเมืองชั้นในในการปกครองหัวเมืองชั้นนอก เช่น หัวเมืองอีสานได้กระทำการมาอย่างต่อเนื่อง แต่ด้วยความแตกต่างทั้งทางด้านวัฒนธรรม ภาษา วิถีชีวิตความเป็นอยู่ จึงทำให้ข้าหลวงต่างพระองค์ที่เข้ามาปกครองหัวเมืองอีสานช่วงแรกของการปฏิรูปการปกครอง กระทำการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่หลังจากเหตุการณ์ขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445 การปฏิรูปการปกครองมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น เข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาล มีการตั้งกองตำรวจภูธรประจำเมืองต่าง ๆ ทุกเมือง มีการเปลี่ยนลักษณะจากที่จัดไว้เป็นบริเวณเปลี่ยนเป็น 4 จังหวัด คือ อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด สุรินทร์ และบุรีรัมย์

แสดงให้เห็นว่าเหตุการณ์ขบวนการผู้มีบุญ พ.ศ.2444-2445 ได้ทำให้หัวเมืองชั้นในตระหนักถึงภัยคุกคามต่อความมั่นคงของรัฐและเล็งเห็นความสำคัญของหัวเมืองอีสานมากกว่าเมื่อก่อน จึงทำให้เกิดความพยายามที่จะปฏิรูปหัวเมืองดังกล่าว ตลอดระยะเวลาที่พระบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์นำกรปกครอง ซึ่งถือได้ว่าประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง

2. ด้านเศรษฐกิจ

เนื่องจากเศรษฐกิจของหัวเมืองอีสานก่อนและหลังการเกิดขบวนการผู้มีบุญพ.ศ.2444-2445 ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเข้าพระทัยดีถึงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในแถบนั้นว่า มีความขัดสนมากกว่าบริเวณอื่น ๆ เพราะการทำนาส่วนใหญ่จะทำปีละครั้ง ซึ่งเป็นนาข้าวเหนียว การทำนาของคนแถบนี้เป็นการทำนาเพื่อยังชีพมากกว่าค้าขาย จึงทำให้หัวเมืองนี้มีรายได้น้อย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงทรงปรึกษาดมหลวงดำรงราชานุภาพแล้วเห็นว่า ยังไม่ควรเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด คือให้เก็บส่วยไปอย่างเดิม ซึ่งเป็นการง่ายและใช้ค่าใช้จ่ายน้อย ราษฎรคุ้นเคยคืออยู่แล้ว แต่เพื่อให้การเก็บส่วยและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เป็นไปโดยรัดกุม กระทรวงมหาดไทยจึงได้ ส่งข้าหลวงสรรพากรออกไปประจำมณฑลอีสานในปี พ.ศ.2451 (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 120)

แม้จะทรงเข้าพระทัยดีต่อสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรแถบนั้น และไม่ได้เปลี่ยนแปลงค่าธรรมเนียมในการเสียภาษีไปจากอัตราเดิม ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการดี แต่เมื่อเปรียบเทียบกับรายได้

ของราษฎรที่มี กับรายจ่ายที่ต้องจ่ายให้กับรัฐบาลในรูปแบบของภยานั้น ดูไม่เหมาะสมเท่าไรนัก เพราะจากการสัมภาษณ์พ่อใหญ่ซุยได้กล่าวว่า “ในรุ่นพ่อของค่านั้นการเสียภาษี แม้จะเป็นเงินเพียงราว ๆ 4 บาท แต่ในสมัยนั้นค่อนข้างจะแพงเมื่อเทียบกับรายรับที่ได้ เพราะการทำมาหากินของคนอีสานนั้น ส่วนใหญ่เป็นหาเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง มีการแลกเปลี่ยนกันระหว่างสิ่งของ ไม่ได้เป็นการเกษตรไว้สำหรับค้าขาย เมื่อไม่มีเงินเพียงพอที่จะจ่ายภาษีให้รัฐบาล สิ่งที่ทำก็คือไปทำงานโยธาให้แก่รัฐบาล” (ซุย เทพสิทธิ, สัมภาษณ์, 21 กันยายน 2552) แม้ว่าเงินภาษีจะมีส่วนสำคัญในการช่วยพัฒนาประเทศ แต่การเก็บภาษีอาจเป็นเรื่องที่ยากลำบากของราษฎรบางท้องที่ โดยเฉพาะอีสาน

3. ด้านสังคม

หัวเมืองอีสานขณะที่มีเหตุการณ์กบฏเกิดขึ้นนั้นมีสภาพที่ไม่ต่างไปจากสังคมที่ยังไม่พัฒนาเท่าใดนัก กล่าวคือ ราษฎรส่วนใหญ่มีความเชื่อถือและยึดมั่นในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่มองไม่เห็นตัวตนที่เรียกว่าผี หรือวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งราษฎรหัวเมืองอีสาน มีวิถีการดำเนินชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายเกี่ยวเนื่องกับเรื่องดังกล่าวมาโดยตลอด ประกอบกับการศึกษายังไม่แพร่หลาย จึงทำให้ราษฎรขาดการไตร่ตรอง ไม่มีเหตุผลเชื่ออะไรง่าย ๆ สำหรับเรื่องกบฏผู้มีบุญก็เช่นเดียวกัน การที่ราษฎรเชื่อถือบรรดาผู้มีบุญหรือผู้วิเศษก็เนื่องด้วยเหตุผลดังกล่าว ฉะนั้นวิถีแก้ที่ตรงจุดมากที่สุดก็คือ ต้องพยายามสร้างให้ราษฎร ได้มีการศึกษา (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2524, หน้า 150)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ในหัวเมืองอีสานตระหนักดีว่า ราษฎรส่วนใหญ่ไม่รู้หนังสือ และความไม่รู้หนังสือนี้เองทำให้เกิดความหลงผิด ทั้งยังเป็นอุปสรรคในการปรับปรุงประเทศตามแบบแผนใหม่ ดังนั้นจึงมีบุคคลสำคัญในสมัยนั้นได้เล็งเห็นการณ์ไกลที่จะแก้ไขความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมของราษฎรให้ดีขึ้น เช่น พระยาสุริยเดชวิเศษ ฤทธิพิศหิทธิไชย ได้เสนอการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเพื่อให้ราษฎรในหัวเมืองอีสานได้รับการศึกษา (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 112)

ทางรัฐบาลกลางจึงมีความเห็นสอดคล้องกับข้อเสนอดังกล่าว โดยปีพ.ศ.2445 นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองพระสงฆ์ขึ้น โดยประกาศให้สงฆ์ทุกระดับมีส่วนในการจัดการศึกษา เช่น ทำหน้าที่เป็นครูสอนในแต่ละมณฑล ซึ่งวิธีดังกล่าวทำให้การศึกษาขยายวงกว้างขึ้น (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2524, หน้า 151)

ในขณะเดียวกันพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเห็นว่าควรจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้นในตัวเมืองอุบลฯ เพื่อฝึกหัดลูกหลานข้าราชการตามเมืองต่าง ๆ เข้ารับราชการ ดังนั้นในปลายปีพ.ศ.2450 จึงทรงดำริให้หม่อมราชวงศ์วิจิตร เป็นผู้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้น และเปิดรับสมัครบุตรหลานข้าราชการในมณฑลอีสานที่มีใจสมัครเข้า

ฝึกหัดสำหรับรับราชการ เมื่อสำเร็จแล้วจะบรรจุเข้ารับราชการตามความสามารถ แต่การแต่งตั้งผู้ที่สำเร็จการอบรมเข้ารับราชการนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมุ่งที่จะยกเลิกความเข้าใจที่ว่า หากเป็นลูกหลานบ้านเมืองใด ๆ แล้ว ต้องทำการปกครองเมืองดังกล่าว เสมือนเป็นสมบัติของตระกูลที่สืบทอดกันมา จึงทรงแต่งตั้งคนจากเมืองหนึ่ง ไปรับราชการอีกเมืองหนึ่ง นับว่าเป็นการมองการณ์ไกลของพระองค์ ที่มุ่งปลูกฝังทัศนคติให้ข้าราชการคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน และเป็นการลดอิทธิพลตระกูลขุนนางหัวเมืองลงโดยปริยาย (ไพฑูริย์ มีกุล, 2517, หน้า 114)

นอกจากความพยายามให้ราษฎรได้มีการศึกษาเพื่อเป็นเครื่องมือหลุดพ้นจากความเชื่องมงาย ในเวลาใกล้เคียงกันคือปี พ.ศ.2448 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผีสา่งขึ้น ห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสา่งเป็นอันขาด เช่น เข้าทรงลงเจ้า สุนัขมี ผีให้ ผีฟ้า ผีมหัศจรรย์หลักเมือง ฯลฯ ถ้าใครฝ่าฝืนให้เจ้าหน้าที่หัวเมืองจับตัวมาพิจารณาได้สวนลงโทษปรับคนละ 12 บาท หรือจำคุกเป็นเวลา 1 เดือน (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2524, หน้า 151)

การที่หัวเมืองอีสานมีความเชื่อเรื่องผีสา่งหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็นต่าง ๆ แม้ผู้ปกครองจากหัวเมืองชั้นในจะมองว่าเป็นเรื่องมงาย จึงพยายามที่จะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือขัดเกล่าให้ราษฎรหัวเมืองอีสานมีการไตร่ตรองนึกคิดไม่เห็นผีเป็นชอบ อีกทั้งยังออกกฎหมายให้เลิกนับถือผีสา่งต่าง ๆ ในส่วนของการให้การศึกษานั้นถือว่เป็นเรื่องดีต่อราษฎร แต่การให้เลิกนับถือผีสา่งซึ่งถือว่เป็นสิ่งที่ฝังรากลึกในจิตใจ และวิถีชีวิตของคนอีสานนั้น เห็นว่เป็นการกระทำที่เกินกว่าเหตุ เพราะความเชื่อเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ อีกทั้งผีที่คนอีสานนับถือ ต่างก็มีผีบรรพบุรุษรวมอยู่ด้วย การที่ตรากฎหมายออกมาเช่นนั้น แสดงให้เห็นว่ผู้ปกครองไม่ได้มีความเข้าใจต่อความเป็นอยู่ของหัวเมืองอีสานอย่างแท้จริง เพียงเพราะเหตุการณ์กบฏผู้มีบุญที่เกิดขึ้น ผู้ปกครองจึง โขงให้เข้ากับ ความเชื่อเรื่องผีสา่งเป็นเหตุ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่ ผีสา่งเหล่านั้นจะสามารถปลุกกระดมผู้คนได้อย่างไร และแม้การศึกษาจะสามารถสร้างระบบความคิดที่มีเหตุมีผล แต่การศึกษาไม่สามารถลบล้างระบบความเชื่อดั้งเดิมให้หมดไปจากวิถีชีวิตของคนอีสานได้ โดยเฉพาะความเชื่อที่ได้รับการปลูกฝังมาจากบรรพบุรุษ

ในสภาวะของสังคมที่มีความวุ่นวาย ซึ่งเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงในแง่ของการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ทำให้คนอีสานที่มีความล้าหลังและเสียเปรียบในสังคมอยู่แล้ว ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลง ในสภาวะดังกล่าวความเชื่อเกี่ยวกับโลก พระศรีอารีย์ได้ถูกปลูกจากความทรงจำของคนอีสานขึ้นมาอีกครั้ง โดยผ่านคำพยากรณ์ที่เล่าต่อกันไปทั่วทั้งอีสาน พร้อมกับการปรากฏตัวของผู้มีบุญขึ้นในสังคม

ขบวนการผู้มีบุญที่นำโดยองค์มั่น ในทัศนะของชาวบ้านนั้น คือ คนกลุ่มเดียวกับตนหรือจะเรียกว่าเป็นคนกลุ่มน้อยในสังคมขณะนั้นก็ได้ในขณะที่ฝ่ายปกครองมองว่าเป็นคนลาวที่เข้ามาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ก็ไม่มีเอกสารชิ้นใดที่ระบุชัดเจนว่าองค์มั่นเป็นคนฝั่งซ้าย บทบาทขององค์มั่นในขบวนการผู้มีบุญ ชัดเจนขึ้นเมื่อยกกองกำลังเข้าตีเมืองเขมราฐและโจมตีหัวเมืองรายทางก่อนที่จะบุกถึงเมืองอุบล ฯ โดยมีแผนการจะรวบรวมดินแดนให้ได้ทั้งสองฝั่ง ฉะนั้นจะจัดการปกครองใหม่ การดำเนินการครั้งนี้้องค์มั่น ได้มีแนวร่วมและผู้เข้าร่วมขบวนการซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นทำให้ขบวนการมีกองกำลังมากขึ้น แสดงให้เห็นว่าองค์มั่น ได้รับการสนับสนุนและการยอมรับจากชาวบ้าน ซึ่งฝ่ายปกครองไม่เคยได้รับความไว้วางใจเช่นนี้ แม้ว่าจะสุดท้ายขบวนการผู้มีบุญ จะถูกรัฐใช้อำนาจปราบปรามได้ในเวลารวดเร็ว และลงโทษอย่างรุนแรง คือ ประหารชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้ก็เป็นเพียงการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุ เป็นเพียงแค่การกำจัดสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออำนาจของฝ่ายปกครองเท่านั้น แม้เหตุการณ์ของขบวนการผู้มีบุญ จะทำให้รัฐพยายามหาทางแก้ไขหรืออุดช่องโหว่ที่เข้าใจว่าเป็นเหตุให้เกิดกบฏ ด้วยการหันมาสนใจอีสานมากขึ้นและยกระดับคนอีสานให้มีการศึกษา แต่นั่นอาจไม่เพียงพอสำหรับพื้นที่แห่งนี้ พื้นที่ที่เคยเกิดกบฏ ทำให้ปฏิเสธไม่ได้ว่าอุดมการณ์การต่อสู้ของคนอีสานยังคงมีอยู่ และพร้อมจะนำมาใช้เมื่อปัจจัยและสถานการณ์เอื้ออำนวย

ความเชื่อ พระศรีอารีย์ไสยศาสตร์ ในวิถีชีวิตคนอีสาน

การศึกษาตามวัตถุประสงค์นี้ผู้วิจัยจึงอาศัยข้อมูลจากเรื่องพระศรีอารีย์ที่มีผู้ศึกษาไว้แล้วบางส่วน เช่น งานของสุนทร อัสสะไว (2525); ฉลอง สุนทรวาณิช (2527); คายส์ (2527) ซึ่งแปลโดย นาฎวิภา ชลิตานนท์ ฯ ส่วนในเรื่องไสยศาสตร์และความเชื่ออื่น ๆ ที่ปรากฏในวิถีชีวิตของคนอีสานนั้น อาศัยข้อมูลจากหนังสือและปราชญ์ท้องถิ่นเป็นผู้ให้ความรู้ ตลอดจนชาวบ้านในหมู่บ้านสระพือที่ผู้วิจัยเลือกทำการศึกษาในครั้งนี้

คนอีสานสืบทอดวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงและมีความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติใกล้ชิดกับกลุ่มคนไทยในล้านช้าง รวมทั้งมีความคล้ายคลึงกันทางด้านภาษา วรรณกรรม ตลอดจนความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ แม้จะตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของสยามตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา แต่ธรรมเนียมการปกครองยังคงใช้ตามแบบล้านช้าง เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 ท่านได้ทรงปฏิรูปการปกครองโดยผนวกอีสานเป็นรัฐประชาชาติเดียวกันกับสยาม พร้อมกับส่งข้าหลวงไปกำกับราชการ แต่โลกทรรศน์ต่าง ๆ รวมไปถึงระบบความเชื่อและคตินิยมของคนอีสาน ยังคงมีลักษณะร่วมกับวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงมากกว่าวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (ชวีช ปุณ โณทก, 2529, หน้า 352-354)

การที่คนอีสานมีลักษณะร่วมทางวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงนั้น ส่งผลให้วิถีชีวิตของคนอีสาน

มีความเชื่อเกิดขึ้นมากมาย ความเชื่อที่สำคัญ คือ ความเชื่อเรื่องผี แม้ว่าความเชื่อจะเป็นสิ่งลึกลับ เป็นนามธรรมที่ไม่สามารถจะพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนได้ด้วยเหตุผล แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถปฏิเสธได้เช่นเดียวกัน อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเป็นสิ่งที่ต้องมีเป็นปกติธรรมดาของมนุษย์ทุกชนชาติ แต่ในทุกสังคมก็ต้องมีหลายสิ่งหลายอย่าง ที่ถูกผลักดันให้เกิดขึ้นด้วยความเชื่อต่าง ๆ และเมื่อสิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นมาแล้วเชื่อว่าอะไรจะไร้ประโยชน์เสียทีเดียว เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นบางอย่าง อาจเป็นศูนย์รวม หรือ โครงสร้างที่ยึดเหนี่ยวให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างสันติสุข (สมชาย นิลอาธิ, 2543, หน้า 14)

จากแนวความคิดที่นำเสนอไว้ในบทที่ 2 ว่าด้วยเรื่อง ความเชื่อพระศรีอารีย์ ความเชื่อทางไสยศาสตร์และความเชื่ออื่น ๆ ปรากฏในวิถีชีวิตคนอีสาน ทำให้ทราบละเอียดของความคิดกล่าวซึ่งพอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้

ความเชื่อพระศรีอารีย์ในสังคมอีสาน

พระศรีอารีย์เมตไตรย หรือที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปมักเรียกกันว่า พระศรีอารีย์ คือ พระพุทธเจ้าที่จะเสด็จมาตรัสรู้ในอนาคตกาล

อริยะ หมายถึง ประเสริฐสุด

เมตไตรย หมายถึง ความรักความเอ็นดู ความเป็นมิตรกัน

อริยมตไตรย จึงหมายถึง ความเป็นมิตรกันอย่างประเสริฐสุด

เพราะเหตุนี้มนุษย์ที่เกิดในยุคศาสนาของพระศรีอารีย์เมตไตรย หรือพระศรีอารีย์นั้น จะอยู่ร่วมกันแบบเป็นมิตรกันอย่างประเสริฐสุด ต่างก็ยึดอยู่ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อริยมตไตรยจึงเป็นนามของพระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในอนาคตกาล ต่อจากพระสมณ โคดม (นามที่คนทั่วไป หรือคนภายนอกนิยมเรียกพระพุทธเจ้า) พระเจ้าองค์ปัจจุบัน ซึ่งถือว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์สุดท้ายในภัทรกัปนี้ (ประยูร ดิษฐานพงศ์, 2551, หน้า 9)

ยุคของพระศรีอารีย์จะเกิดขึ้นเมื่อผ่านพ้นช่วงที่มนุษย์บ้าดีเดือดทั้งหลาย มาพินกันตายหมดแล้ว คนเหล่านั้นจะออกจากที่ซ่อนมาพบปะกัน สวมกอดซึ่งกันและกัน ต่างหันหน้าเข้าปรึกษากันถึงความฉิบหายที่เกิดในครั้งนี้ ซึ่งก็เกิดจากผู้คนประมาท สร้างบาปกรรมอันหยาบช้านั่นเอง เมื่อเริ่มมีสติปัญญาปรึกษากันดังนั้นแล้ว ทำให้มนุษย์ตั้งหน้าบ่าเพ็ญบุญกุศล ให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น มนุษย์เหล่านั้นเมื่อมีลูก ลูกจะมีอายุได้ 3 ปี ต่อมาเมื่อมีหลานก็จะมีอายุมากขึ้นไป 5 ปี และเจริญขึ้นโดยลำดับ จะเห็นได้ว่าในช่วงแรกของยุคพระศรีอารีย์ มนุษย์ต้องมีการปรับตัวด้วยการอาศัยคุณงามความดี

เมื่อมาถึงในระดับหนึ่งจะทำให้อายุของมนุษย์ เจริญขึ้น ได้อสงไขยหนึ่งแล้ว ความแก่และความตาย ก็มีได้บังเกิดมี แต่คนทั้งหลายก็กลับประมาทอีก เมื่อเกิดความประมาทขึ้น อายุของพวกเขา ก็เสื่อมถอยลงมาอีกครั้งเหลือเพียงแปดหมื่นปี เมื่อตอนนั้นฝนจะตกทุก ๆ 15 วัน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะตกตอนใกล้รุ่ง ทำให้มนุษย์มีความชุ่มชื้นเจริญใจ และพื้นดินอุดมสมบูรณ์ เมื่อน้ำล้นล้นสองมีกระแสน้ำไหลขึ้นข้างหนึ่ง ไหลลงข้างหนึ่ง เต็มเต็มเปียกชุ่มไม่พร่อง ไม่ดิน อยู่อย่างนั้นเสมอ ดอกไม้ต่างชนิดผลิดอกบานสะพรั่งตลอดกาล บ้านเรือนจะปลูกอยู่ใกล้ ๆ กัน พอใกล้ถึง สังคมปราศจากโจรผู้ร้าย บริบูรณ์ด้วยน้ำและข้าวปลาอาหาร ผู้ชายไม่ต้องทำไร่นาค้าขาย ผู้หญิงก็ไม่ต้องทอหูกปั่นฝ้าย ผ้าที่จะนุ่งห่มก็ล้วนแต่เป็นของทิพย์ อำมาตย์ข้าราชการจะตั้งอยู่สุจริตธรรม ไม่เบียดเบียนอาณาประชาราษฎร์ให้เดือดร้อน พระมหากษัตริย์ก็จะไม่มีกริ้วโกรธ ถือนงไทยพระราชอาญา มีพระทัยรักใคร่กรุณาแก่ประชาชน พวกสัตว์ที่เป็นศัตรูกันทั้งหลาย เช่น แมวกับหนู งูกับพังพอน ก็จะแผ่เมตตาจิตต่อกัน เลิกเป็นคู่วรคู่อริกันต่อไป เครื่องใช้ไม้สอย มีสมบูรณ์ทุกอย่าง แผ่นดินก็จะราบเรียบเป็นหน้ากลอง ไม่มีหลักคอกเสี้ยนหนาม

ส่วนคนที่จะมาเกิดในยุคพระศรีอารีย์นั้น ล้วนแล้วแต่มีรูปร่างสวยงามเหมือนกันหมด ไม่มีคนใบ้ คนบ้า หูหนวก ตาบอด ง่อยเปลี้ยเสียขาเลย ทุกคนปราศจากโรคภัยเบียดเบียน มีแต่ไมตรีรักใคร่กัน ชายจะมีภรรยารักคนเดียว หญิงก็มีสามีคนเดียว ไม่มีการล่วงประเวณีกัน และคนในยุคพระศรีอารีย์นั้นจะมีความสุขสมบูรณ์มาก ไม่ต้องทำมาหากิน ใช้สอยแต่เครื่องทิพย์ นั่งนอนฟังเสียงอันเป็นทิพย์ ทุกคนล้วนมีสมบัติเหมือนกันหมด ไม่มีคนกำพร้าอนาถา ไม่มีคนเจ็บใจไร้ทรัพย์ หรือวิวาทแก่งแย่งชิงเอาบ้านเรือน ไร่นาของกันและกัน และยุคนั้น พี่ช้ำขวักซ้ายเพียงเม็ดเดียว ถัดกลิ้งพื้นดินแล้ว กิ่งกอดขึ้นเป็นคันเป็นลำปล้อง หน่อ และเป็นกอใหญ่ๆ ออกไปได้ร้อยเท่าพันทวี ที่เป็นเช่นนั้นก็เนื่องจาก บารมีที่พระศรีอารีย์ได้สะสมไว้ จึงทำให้ยุคพระศรีอารีย์ ไม่มีคนบ้าใบ้ เพราะพระศรีอารีย์ไม่เคยพูดเท็จล่อลวงคนอื่น ไม่มีคนตาบอดเพราะพระศรีอารีย์มองสมณะผู้มีศีล และยากทั้งหลาย ด้วยนัยน์ตาที่เต็มไปด้วยความรักใคร่สงสาร ไม่มีคนง่อยเปลี้ยเพราะในเวลาทำบุญให้ทานพระศรีอารีย์จะยึดตัวตรงเสมอ ไม่มีคนเจ็บไข้ได้ป่วยเพราะพระศรีอารีย์เคยถวายยาเป็นทาน ไม่มีมารผจญเพราะพระศรีอารีย์ไม่เคยทำให้สัตว์ตกใจ ในยุคพระศรีอารีย์จึงมีแต่คนรูปร่างงดงาม เพราะพระศรีอารีย์ให้สิ่งของที่รักเป็นทานแก่สมณพราหมณ์ และยากฉกฉวยแจกเสมอคนได้ไปสวรรค์ทุกคน เพราะพระศรีอารีย์เคยให้ช้างม้า ราชรถ ยวดยานพาหนะเป็นทาน ในยุคของพระศรีอารีย์แผ่นดินจะราบเรียบเสมอ เพราะพระศรีอารีย์แผ่เมตตาจิตไปยังสัตว์ทั้งหลายเสมอ คนในยุคพระศรีอารีย์นั้นจะมั่นคงสมบูรณ์ด้วยความสุข เพราะพระศรีอารีย์ให้ทานแก่ขอทาน ด้วยทรัพย์สิ่งของเงินทอง ตามที่เขาปรารถนาโดยทั่วถึง

ดังนั้นจึงเกิดความเชื่อว่า ทุกคนปรารถนาที่จะได้พบ ได้เห็น หรือได้เกิดมาทันยุคศาสนา พระศรีอารีย์ แต่มีคนจำนวนไม่น้อยที่เข้าใจว่า เมื่อสิ้นศาสนาพุทธของพระสมณ โคดมพระพุทธเจ้า องค์ปัจจุบันในปี พ.ศ.5000 แล้ว จะถึงยุคศาสนาของพระศรีอารีย์ทันที แท้จริงแล้วเมื่อสิ้น พุทธศาสนา เหลือแต่มนุषย์ที่มากไปด้วยกิเลสกาลม โลกจะว่างจากพระพุทธเจ้า ว่างจากพุทธศาสนา ว่างจากพระธรรมคำสอนทั้งปวง เรียกว่าสูญญกัป ซึ่งเป็น โลกที่มีคอบอดจากมรรคผลนิพพาน

เมื่อโลกว่างพระพุทธเจ้า ศาสนา และคำสอน มนุषย์มีกิเลสค้ำหนาค้นแต่ยุคของศาสนา พระศรีอารีย์ ไม่ได้เกิดขึ้นทันที ต้องรอการบำเพ็ญบารมีของพระศรีอารีย์ ซึ่งเป็นเวลานานถึง 16 อสงไขยกัปแสนกัป เมื่อเวลานั้นมาถึงเหล่าเทวดาทั้งหลาย จะพากันมาจิวอนให้พระศรีอารีย์เสด็จ อุบัติยัง โลกมนุषย์โลก เพื่อบรรลุธรรมเป็นพระพุทธเจ้า แต่ไม่ได้หมายความว่าพระศรีอารีย์จะเสด็จ ลงไปยัง โลกมนุषย์ทันที เพราะต้องพิจารณาถึงความสมควรแก่การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มีอยู่ 5 ประการด้วยกัน ได้แก่ กาลเวลา ทวีป ประเทศ ตระกูล และพระชนนีก่อน โดยเฉพาะกาลเวลานั้น ต้องพิจารณาในช่วงที่มนุषย์มีอายุตั้งแต่ 100 ปีขึ้นไปแต่ไม่เกินหนึ่งแสนปีกว่า ซึ่งในที่นี้คือ ช่วงเวลาที่มนุषย์มีอายุขัย 80,000 ปี เพราะเมื่อพระศาสดาตรัสเทศนาพระ ไตรสัททนต์ให้เห็นสังขาร ธรรมทั้งหลาย เป็นทุกขัง อนิจจัง อนัตตา มนุषย์ฟังแล้วเกิดปัญญาเห็นเป็นทุกขัง อนิจจัง อนัตตา ก็ จะเชื่อพระศาสดา มรรคผลนิพพานก็จะบังเกิด พระธรรมเทศนา ก็ได้ผล สามารถนำสัตว์ทั้งหลายให้ ออกจากวิฏฐาสสารได้ (ประยูร คิชฌานพงศ์, 2551, หน้า 10-11)

เห็นได้ว่าเป็นเวลาอีกแสนนาน ซึ่งไม่รู้ว่าจะอีกกี่แสนกี่ล้านปีที่จะถึงยุคศาสนาของ พระศรีอารีย์ ถึงแม้ว่าความเชื่อพระศรีอารีย์จะเป็นความเชื่อที่อิงกับศาสนาพุทธก็ตาม แต่เมื่อศึกษา กลับพบว่า ความเชื่อดังกล่าวไม่ใช่แก่นของพุทธศาสนา เพราะแก่นของพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้นกับ เน้นเรื่องการไปสู่นิพพาน ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ส่วนความเชื่อพระศรีอารีย์เน้นการมี ชีวิตที่ดีกว่าในโลกหน้า แต่นัยยะของการไปสู่ยุคของพระศรีอารีย์นั้น ก็มีการสั่งสอนให้ผู้คน ประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นคนดี รักษาศีล ในส่วนนี้มีความสอดคล้องกับหลักพุทธศาสนา จะต่างกัน ก็เพียงจุดมุ่งหมายของการกระทำเท่านั้น

กรณีของสังคมไทย ความเชื่อพระศรีอารีย์ได้เป็นพื้นฐานของการสร้างอุดมการณ์ให้แก่ ขบวนการผู้มีบุญ ซึ่งเกิดขึ้นหลายต่อหลายครั้งในประวัติศาสตร์ นับตั้งแต่อยุธยาจนถึง รัตน โกสินทร์ ขบวนการผู้มีบุญเหล่านั้นล้วนแต่เกิดขึ้นในอีสานแทบทั้งสิ้น และยังถูกเรียกว่าเป็น กบฏต่อแผ่นดิน ความเชื่อดังกล่าวได้เปลี่ยนจากรูปแบบทางความคิด ไปสู่การเคลื่อนไหวทางสังคม ของชนชั้นล่างได้อย่างไร สามารถอธิบายได้ดังต่อไปนี้

ความเชื่อพระศรีอารีย์ถูกเผยแพร่และมีอิทธิพลต่อความเชื่อของชาวบ้าน โดยเฉพาะคน อีสานผ่านทางพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งมีบทบาทสำคัญสูงสุดในการเผยแพร่ความเชื่อนี้

โดยตรงผ่านทางวรรณกรรมศาสนา คือ มาลัยสูตร เฉพาะสังคมอีสานพบว่าวรรณกรรมที่ว่าด้วยเรื่องพระมลัย ถูกแต่งเป็นสำนวนอีสานอีกหลายฉบับด้วยกัน เช่น มาลัยหมื่นมลัยแสน มาลัยเทียบโลก มาลัยเทวบุตร และมาลัยโจทย์ วรรณกรรมดังกล่าวถูกถ่ายทอดไปสู่ชาวบ้านโดยผ่านพระสงฆ์ ซึ่งนำไปเทศน์ในเทศกาลงานบุญ ถือได้ว่าเป็นการแพร่กระจายความเชื่อพระศรีอารีย์ได้อย่างชัดเจน(สุนทรี อาสะไวย์, 2525, หน้า 2)

สำหรับสังคมอีสาน มาลัยสูตรถูกนำมาใช้เทศน์ในฮีตเดือน 4 หรือที่เรียกว่างานบุญพระเวส ซึ่งถูกกำหนดไว้ในฮีต 12 ของคนอีสาน โดยฮีต 12 นั้นถือได้ว่าเป็นสิ่งที่คนอีสานทุกคนพึงปฏิบัติ เพราะเปรียบเสมือนกับบรรทัดฐานทางสังคมอย่างหนึ่ง การทำบุญพระเวสแตกต่างจากงานบุญในเดือนอื่น ๆ ของฮีต 12 เป็นเพราะว่า บุญพระเวสเป็นการทำบุญเพื่อฟังเทศน์มหาชาติ จะจัดทำขึ้นเป็นประจำทุกปีและถือได้ว่าเป็นงานบุญครั้งใหญ่ของแต่ละหมู่บ้านในอีสาน

การฟังเทศน์มหาชาติ มีความเชื่อซึ่งเป็นที่ยอมรับและปฏิบัติกันในหมู่บ้านว่า หากฟังเทศน์ครบ 13 กัณฑ์ให้จบในวันเดียว แม้ปรารถนาจะพบพระศรีอารีย์ในอนาคตก็จะได้พบความเชื่อดังกล่าวเป็นผลมาจากพระพุทธคำรสของพระศรีอารีย์ที่ปรากฏในมาลัยสูตรและวรรณกรรมเรื่องมาลัยทุกฉบับก็ได้รับมา ดังที่มาลัยหมื่นมลัยแสนได้ระบุว่า “ถ้ามนุษย์ผู้ใดปรารถนาจะไปเกิดในยุคพระศรีอารีย์จะต้องการพบิดา มารดา สมณะ ครูบาอาจารย์ และจะต้องฟังเทศน์มหาชาติ คาถาพันให้จบภายในวันเดียว นอกจากนี้ยังต้องมีเครื่องสักการบูชาสิ่งละพันในงานเทศน์มหาชาติอีกด้วย” (สุนทรี อาสะไวย์, 2525, หน้า 2)

การฟังเทศน์โดยเฉพาะกัณฑ์มหาเวสสันดรชาดกกับความเชื่อว่าจะได้พบพระศรีอารีย์นั้น ครั้งหนึ่งพระศรีอารีย์ได้ให้เหตุผลกับพระมลัยไว้ว่า

“พระธรรมเทศนาอื่น ๆ เช่น พระไตรปิฎก เป็นต้น เมื่อได้ฟังแล้วแม้จะเกิดอานิสงส์มาก แต่พระธรรมเหล่านี้ผู้มีสติปัญญาน้อยอาจเข้าใจยาก แต่ถ้าเป็นเรื่องพระเวสสันดรชาดกนั้น มีเนื้อเรื่องที่ละเอียดลึกซึ้งบวกกับเนื้อหาที่นำมาเทศน์นั้น เป็นสิ่งที่ผู้ฟังเห็นได้จากชีวิตประจำวัน แม้จะมีสติปัญญาน้อยก็สามารถเข้าใจได้โดยง่าย ส่วนเรื่องของการฟังเทศน์ให้ครบทั้ง 13 กัณฑ์ภายในวันเดียวนั้น ความจริงแล้วสามารถที่จะฟังวันละวันละหน่อยได้ ซึ่งก็ได้บุญเช่นเดียวกัน แต่ยังไม่แสดงว่าเป็นผู้มีศรัทธาแก่กล้า ที่อุทิศสัจธรรมกายนั่งฟังจนจบ ดังนั้นผู้ที่สามารถฟังเทศน์มหาเวสสันดรชาดกจนครบ 13 กัณฑ์ภายในวันเดียว จึงถือได้ว่าเป็นผู้มีศรัทธาแก่กล้ายิ่ง ซึ่งจะได้ผลบุญอันใหญ่หลวงก็ด้วยกำลังศรัทธานี้ จึงทำให้ชาวบ้านนิยมนั่งฟังเทศน์ไปจนจบนั่นเอง ส่วนเรื่องสักการะที่กำหนดไว้อย่างละพันนั้น ก็เฉพาะผู้มีกำลังทรัพย์ กำลังกายที่จะกระทำได้ แต่ถ้าผู้ใดไม่พร้อมทางด้านกำลังทรัพย์ หรือมีกำลังทรัพย์น้อย แต่ถ้าได้เข้าร่วมฟังเทศน์ด้วยจิตใจเต็มใจศรัทธาแล้ว ก็อาจได้พบพระศรีอารีย์ตามความปรารถนาเช่นกัน” (ประยูร ดิษฐานพวงศ์, 2551, หน้า 46)

จากงานบุญประจำปีของชาวอีสานนี้เอง ที่ทำให้มัลลิสสูตรสำนวนเฉพาะ เช่น มัลลิมหัน มัลลิสเสน ถูกนำมาเทศน์ให้ชาวบ้านฟัง ในแง่หนึ่งแสดงให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ เริ่มมีบทบาทและแพร่หลายต่อระบบความเชื่อของชาวบ้าน เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่น พบว่าการนำมัลลิสสูตรมาเทศน์นั้น มีเพียงภาคอีสานและประเพณีทางล้านนาที่ปฏิบัติเช่นเดียวกัน แต่ทางภาคกลางจะนำมาลัยคำหลวงสวดเฉพาะในงานแต่งงานหรืองานศพเท่านั้น

การที่ความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ผ่านการเทศน์มัลลิสสูตร มีอิทธิพลต่อคนอีสานมากกว่าพื้นที่อื่นนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นเพราะการนำเอามัลลิสสูตรมาใช้ในพิธีกรรมของฮีต 12 ก็เป็นไปได้ เพราะเมื่อพิจารณาฮีต 12 แล้วพบว่าพิธีกรรมส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า คนอีสานให้ความสำคัญและยึดมั่นในพุทธศาสนา เมื่อมัลลิสสูตรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในพุทธศาสนาอยู่แล้ว ถูกนำมาใช้ในพิธีกรรมจึงมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น บวกกับการชี้แนะโดยสถาบันสังคมที่สำคัญในขณะนั้น คือ สถาบันศาสนาผ่านผู้นำที่เป็นพระสงฆ์ ทำให้ความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ที่แฝงอยู่ในมัลลิสสูตร ได้รับการยอมรับในสังคมชาวบ้านว่าเป็นสิ่งที่ถูกและเชื่อถือได้

จากข้อความข้างต้นพบว่า อุดมการณ์ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อพระศรีอาริย์ ชี้ให้เห็นถึงสังคม 2 สังคมที่มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน กล่าวคือ สังคมปัจจุบันที่ดำรงอยู่ภายใต้พุทธศาสนาของพระสมณ โคดมนั้น เมื่อใกล้ถึงวาระสุดท้ายจะเป็นสังคมที่มีแต่ความชั่วร้าย เป็นยุคสิ้นสุดของสังคมปัจจุบัน ขณะที่สังคมใหม่ที่จะเกิดตามมาภายหลังนั้น จะเป็นสังคมแห่งความหวังที่มีความสมบูรณ์ทั้งในแง่ของวัตถุและจิตใจ ในแง่ของวัตถุคือ ความพร้อมของปัจจัยสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตของผู้คน ซึ่งก็คือปัจจัย 4 ส่วนในแง่ของจิตใจ คือ สภาพของจิตใจที่เป็นสุข มนุษย์ และสัตว์โลกมีความรักใคร่ เท้าเทียมและยุติธรรม

ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า สังคมปัจจุบันหรือสังคมแห่งความเป็นจริงนั้น เป็นสังคมที่ไม่เพียงประสงค์เป็นสังคมที่คนปฏิเสธหรือปรารถนาให้สิ้นสุด ดังนั้นผู้คนจึงตั้งความหวังไว้กับสังคมใหม่ที่จะเข้ามาแทนที่ ในฐานะที่เป็นสังคมที่ดีกว่า ซึ่งวิธีการที่จะไปสู่สังคมใหม่นั้นเกิดขึ้นจากความเชื่อทางศาสนา ที่อยู่ภายใต้การนำของพระศรีอาริย์เมตไตรย นั่นเอง

กล่าวโดยสรุปก็คือ ความเชื่อพระศรีอาริย์ถือว่าเป็นอุดมการณ์ปฏิบัติ ปฏิเสธผู้ปกครองปัจจุบัน ล้มล้างสังคมเก่าและจัดระเบียบสังคมใหม่ แต่เนื่องจากอุดมการณ์ดังกล่าวอิงกับความเชื่อทางศาสนา และเป็นการปฏิบัติแบบล้าหลัง การปฏิบัติที่เกิดขึ้นจึงไม่ใช่การปฏิบัติที่ชาวบ้านเป็นผู้กระทำด้วยตนเอง แต่เป็นการปฏิบัติที่อิงอยู่กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา นั่นคือ การปฏิบัติที่นำโดยพระศรีอาริย์ (สุนทรีย์ อาสะไวย์, 2525, หน้า 10)

ความเชื่อพระศรีอาริย์ในสังคมอีสานกับสังคมยูเปียในตะวันตก

นอกจากความเชื่อพระศรีอารีย์จะเปรียบเสมือน โลกในอุดมคติที่มีแต่ความสุข ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์รอคอยและใฝ่ฝันถึงแล้ว ยังมีลักษณะสอดคล้องกับความเชื่อทางตะวันตก ดังเช่น สังคมยูโทเปีย

ยูโทเปีย เป็นแนวคิดเชิงอุดมคติเกี่ยวกับ โลกอันสมบูรณ์ที่ โทมัส มอร์ (Thomas More) นักปรัชญามานุษยนิยมชาวอังกฤษ เขียนขึ้นเมื่อปี ค.ศ.1516 ในยุคสมัยของพระเจ้าเฮนรีที่ 8 แห่งราชวงศ์ทิวเดอร์ (สมัยเดียวกับกรุงศรีอยุธยาตอนต้น) โดยเขียนขึ้นเป็นภาษาละตินและต่อมาได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษในปี 1551 โดยราล์ฟ โรบินสัน มอร์เป็นนักการศาสนาที่เคร่งครัด จนได้รับการสถาปนาเป็นนักบุญเมื่อปี 1935 และเป็นนักการเมืองมือสะอาด แต่มอร์ต้องเสียชีวิตจากการถูกประหารชีวิตด้วยการตัดศีรษะเมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม 1535 สืบเนื่องจากความเห็นขัดแย้งทางการเมือง ต่อพระเจ้าเฮนรีที่ 8

ยูโทเปีย มาจากภาษากรีก หมายถึงเมืองที่ดีหรือเมืองที่ไม่มี ฆ แห่งหนใด ยูโทเปียเป็นประเทศตั้งบนเกาะกลางน้ำขนาดใหญ่ ส่วนกว้างที่สุดยาวถึงสามร้อยยี่สิบกิโลเมตร มีแม่น้ำล้อมรอบ และมีแผ่นดินล้อมรอบอีกชั้นเพื่อกันพายุและการบุกรุก มีทางเข้าทางเดียวตรงหน้าเกาะที่มีป้อมซึ่งเป็นคูสูงตั้งอยู่ คนไม่ชำนาญก็เข้าไม่ถูกทางเพราะจะหลงกระแสน้ำ ยูโทเปียมีการปกครองแบบสาธารณรัฐ ประกอบด้วย 54 เมือง โดยแต่ละเมืองมีระยะทางห่างกันด้วยการเดินไม่เกินหนึ่งวัน บ้านเรือนของชาวยูโทเปียด้านหลังของทุกบ้านเป็นสวนปลูกดอกไม้ ผลไม้หรือพืชผัก และมีถนนอยู่ด้านหลังของสวนอีกด้วย ประตูบ้านมีสองทาง เปิดปิดได้โดยง่าย ปราศจากกลอน เพราะไม่จำเป็น เนื่องจากทรัพย์สินเป็นของส่วนรวม จึงไม่มีอะไรต้องปิดบังหรือปิดกั้นไม่ให้คนอื่นใช้ นอกเมืองมีที่ทำการเกษตรจำนวนมาก ชาวยูโทเปียจะคัดเลือกชาวเมืองปีละสามสิบครอบครัว ไปอยู่ที่ฟาร์ม หรือสวนเพื่อทำงานสร้างผลผลิตให้เมือง เป็นเวลาสองปี คนที่กลับมาก็จะสอนชาวเมืองอื่น ๆ ให้ทำการเกษตรเป็น แล้วพอถึงเวลาก็ไปผลัดเปลี่ยน ทุกสามสิบฟาร์มหรือสวน จะมีผู้ดูแลปกครองหนึ่งคนที่คัดเลือกขึ้นกันเอง เรียกว่า ไชโพรแกรนท์ (เทียบได้กับสมาชิกสภา) อยู่ภายใต้การดูแลของทาร์นิบอร์ (เทียบได้กับรัฐมนตรี) ซึ่งแต่ละคนดูแล สิบ ไชโพรแกรนท์ เจ้าผู้ครองนคร และทาร์นิบอร์ไม่สามารถออกกฎหมายโดยไม่ผ่านพิจารณาของสภา และกฎหมายฉบับหนึ่ง ต้องผ่านการอภิปราย หรือถกเถียงในสภาไม่ต่ำกว่าสามครั้ง การเปลี่ยนแปลงสิ่งใด ๆ ในรัฐจึงทำได้ยาก หากคนส่วนใหญ่ในเมืองไม่เห็นด้วยว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม

ชาวยูโทเปีย อยู่ดีกินดีมาก มีการแบ่งปันส่วนอย่างเป็นระบบ ไม่จำเป็นต้องแก่งแย่งกัน เพราะสิ่งจำเป็นในชีวิตมีพร้อมพูนแล้ว ชาวเมืองต่างทำงานตามหน้าที่ ไม่ใช่เวลาว่างไปในทางเกียจคร้าน แต่ก็มิได้ทำงานแบบเอาเป็นเอาตาย ในแต่ละวันทำงาน เพียงสามชั่วโมงตอนเช้า พักรับประทานอาหารกลางวัน แล้วทำงานอีกสามชั่วโมงตอนบ่าย เข้านอนตอนสองทุ่ม โดยนอนไม่ด่ำ

กว่าวันละแปดชั่วโมง ที่ยูโทเปียไม่มีร้านเหล้า ไม่มีการพนัน หรือสิ่งชั่วอื่น ๆ พวกเขาจึงแสวงหาแต่ความรู้หรือเพิ่มความชำนาญต่างๆ การอ่านและการถกเถียงกันเพื่อเพิ่มพูนความรู้เป็นเรื่องปกติของชาวยูโทเปีย พวกเขาสนใจในหลากหลายวิชา แต่ที่นิยมเป็นพิเศษ คือฟิสิกส์ ส่วนเกมการละเล่นที่ถนัดคือเกมคณิตศาสตร์ซึ่งต่อสู้กันด้วยตัวเลข เกมต่อสู้ระหว่างธรรมชาติกับธรรมชาติ หรือการฟังดนตรี

ยูโทเปียเป็นสังคมในฝันเพราะการสร้างค่านิยมในเรื่องการรักษาคุณธรรมและความพึงพอใจในการใช้ชีวิต ชาวยูโทเปียไม่ให้ความสำคัญกับวัตถุ โดยเห็นว่าเงินและทองเป็นสิ่งหยาบช้า ไม่มีค่า มีไว้สำหรับทำโชสำหรับทำส หรือจ้างคนชั่วไปทำสงครามแทน (เป็นการกำจัดสิ่งชั่วร้ายไปในตัว) ยูโทเปียไม่มีกฎหมายออกมาบังคับประชาชนมากมาย พวกเขาอยู่ร่วมกันด้วยการให้เกียรติซึ่งกันและกัน ใส่เสื้อผ้าเรียบง่ายคล้ายคลึงกัน เสื้อผ้าแต่ละชุด ใช้ทนทานนานถึงเจ็ดปีและผู้คนในระดับผู้ปกครองก็ไม่มีสิ่งบ่งบอกด้วยวัตถุใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้าอาภรณ์ หรือสิ่งประดับที่ชี้ให้เห็นว่าแตกต่างจากประชาชนอื่น ๆ กล่าวโดยสรุปก็คือยูโทเปียแท้ที่จริงแล้วคือ รัฐที่คนในสังคมที่อยู่ด้วยศีลธรรม และคุณธรรมในการดำรงชีวิตนั่นเอง (มอร์, 2551, หน้า 11-47)

ยุคพระศรีอาริย์กับสังคมนิยมยูโทเปีย อาจจะมีคามเหมือนกันในแง่ของสังคมอุดมคติที่ทุกคนอยากให้เป็น ผู้คนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มีความสามัคคีกลมเกลียว ไม่มีความขัดแย้ง ไม่มีสงครามหรือการใช้ความรุนแรง แต่ก็มีคามแตกต่างกันระหว่างสังคมพระศรีอาริย์กับสังคมยูโทเปีย ตรงที่สังคมแบบยูโทเปียนั้นชี้ให้เห็นรูปแบบการกระทำในสังคม ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง โดยที่ทุกคนต้องมีการปฏิบัติจริง เช่น การประกอบอาชีพ ชาวยูโทเปียยังคงทำเกษตรกรรมเพียงแต่ปัจจัยในการผลิตนั้นเป็นกรรมสิทธิ์รวม ขณะที่สังคมพระศรีอาริย์นั้นเป็นสังคมที่ทุกอย่างสามารถบังเกิดขึ้นได้เอง เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากการบำเพ็ญบารมีของพระศรีอาริย์นั่นเอง

ความเชื่อทางไสยศาสตร์ในอีสาน

ไสยศาสตร์เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับสังคมมาเป็นเวลานาน อาจกล่าวได้ว่า ไสยศาสตร์ได้มีบทบาทสำคัญในการตอบสนองความต้องการของมนุษย์ ซึ่งมนุษย์แต่เดิมนั้นอาศัยอยู่ตามถ้ำ ป่าเขา ไม่รู้จักแสวงหาเครื่องอุปโภคบริโภค มาอำนวยความสะดวกให้กับตนเอง รู้จักเพียงการหุงหาอาหาร เพื่อการดำรงชีพตามอัตภาพ ซึ่งมนุษย์มักประสบเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งความน่ากลัวและความแปลกประหลาด มนุษย์จึงต้องเสาะหาสิ่งที่สามารถคุ้มครองตนเอง เพื่อให้ปลอดภัยและก่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข ด้วยเหตุนี้จึงเกิดความเชื่อทางไสยศาสตร์ขึ้น ซึ่งความเชื่อทางไสยศาสตร์ได้มาจากลัทธิที่นับถือ ภูตผี ปีศาจ ไสยศาสตร์จึงเป็นสิ่งที่มนุษย์เราไม่รู้จัก มองไม่เห็น และถือว่าเป็น

เรื่องลึกลับเกินกว่าที่จะคาดเดา จึงทำให้เชื่อกันว่าเป็นอำนาจของผีสาม เทวดา หรืออะไรก็ตามที่มนุษย์กลัว จึงเป็นเหตุให้เกิดพิธีกรรมขึ้นมา เพื่อทำให้มนุษย์ที่เชื่อถือได้สบายใจ

ที่มาของไสยศาสตร์นั้นสันนิษฐานว่ามาจากคัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีคัมภีร์สำคัญคือ คัมภีร์พระเวท ประกอบไปด้วย คัมภีร์ฤคเวท เป็นคัมภีร์ที่ใช้สำหรับสวดสรรเสริญพระเจ้าต่าง ๆ คัมภีร์ยชุรเวท เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยระเบียบวิธีการประกอบกรบูชาขัญ พิธีบวงสรวงต่าง ๆ คัมภีร์สามเวท เป็นคัมภีร์ที่ใช้สวดถวายน้ำโสมแก่พระอินทร์ และขับกล่อมเทพพระเจ้าต่าง ๆ ต่อมาได้เพิ่มคัมภีร์อีก 1 คัมภีร์ คือ คัมภีร์อถรรพเวท ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคาถา เวทมนต์ สำหรับแก้เสนียดจัญไรนำสัตว์คินงคมาสู่ตน รวมไปถึงการทำลายศัตรูหรือทำให้เกิดผลร้ายต่อศัตรู

นอกจากนี้แล้วแต่ละคัมภีร์ในคัมภีร์พระเวทยังแบ่งย่อยออกเป็นอีก 4 ตอน แต่ที่สำคัญคือ ในสื่อก่อนนั้นจะมีอยู่หนึ่งตอนที่ว่าด้วยเรื่องมนต์ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าคาถาหรือมนต์จะถูกบรรจุอยู่ในทุกคัมภีร์ของพระเวท และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง คัมภีร์อถรรพเวท ซึ่งน่าจะเป็นที่มาของเวทมนต์ทางไสยศาสตร์ได้เป็นอย่างดี (พระประเสริฐ ชูดิษฐ์โร (สุนทรวัฒน์), 2543, หน้า 17-18)

เกี่ยวกับประเภทไสยศาสตร์ ได้มีผู้จัดแบ่งไว้หลายนับแต่สามารถแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ 2 ประเภท คือ ไสยศาสตร์ขาวและไสยศาสตร์ดำ ส่วนทางวิชาการก็ได้แบ่งประเภทของไสยศาสตร์ไว้เช่นเดียวกัน คือ ไสยศาสตร์แบบตัวแทนผูกมัด ไสยศาสตร์แบบขึ้นส่วนผูกมัด การเข้าทรง การปลุกเสกเครื่องรางของขลัง และขามาน (กิริติ บุญเจือ อ้างถึงใน วนิดา ขำเขียว, 2550, หน้า 23-24)

นอกจากมีการแบ่งประเภทของไสยศาสตร์แล้ว ยังสามารถแยกองค์ประกอบของไสยศาสตร์ได้ดังต่อไปนี้ (แสง จันทร์งาม, 2534, หน้า 242-246)

1. หมอไสยศาสตร์ หมายถึง บุคคลผู้อ้างตัวเป็นผู้เชี่ยวชาญในการเรียกพลังอำนาจ หรือพลังคุณไสยมาใช้ประโยชน์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย
 2. คาถาอาคม คือ มนต์ที่อยู่ในคัมภีร์พระเวทของศาสนาพราหมณ์เป็นถ้อยคำอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่สุดของไสยศาสตร์
 3. อุปกรณ์ในการทำพิธีทางไสยศาสตร์ ซึ่งได้แก่ ดอกไม้ ธูป เทียน รูปภาพ เป็นต้นแล้วแต่ว่าการทำพิธีมีจุดมุ่งหมายอะไร นอกจากนั้นก็ยังมีเครื่องรางของขลังต่าง ๆ เช่น ตะกรุด ผ้ายันต์ สายสิญจน์ เป็นต้น
 4. พิธีทางไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นการแสดงกิริยาท่าทางต่าง ๆ ขณะประกอบพิธี
- สำหรับไสยศาสตร์ที่ปรากฏในไทยนั้นมีมาก และสามารถเห็นได้ทั่วไปในทุกภาคของประเทศไทย ได้มีผู้แบ่งคาถาอาคมหรือเวทมนต์ในไทยออกเป็น 3 ประเภท คือ (เทพย์ สาริกบุตร อ้างถึงใน พระประเสริฐ ชูดิษฐ์โร (สุนทรวัฒน์), 2543, หน้า 22-23)

1. มนต์คาถาที่ใช้อยู่ในภาคกลาง เนื้อหามนต์เหล่านี้สืบเนื่องมาจากมนต์ในศาสนาพราหมณ์ เพราะมีการอ้างถึงพระผู้เป็นเจ้าในลัทธิพราหมณ์ เช่น พระอิศวร พระนารายณ์ และ พระพรหม

2. มนต์คาถาที่ใช้อยู่ในภาคเหนือ มนต์ทำนองมักจะสืบเนื่องมาจากพม่าซึ่งได้รับมาจากทิเบตอีกทอดหนึ่ง เพราะที่เบตนั้นนิยมนับถือภูตผีปีศาจ เนื้อหาของมนต์ที่ใช้จึงอ้างถึงภูตผีปีศาจ

3. มนต์คาถาที่ใช้อยู่ในภาคอีสานและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มนต์ในภาคนี้ส่วนใหญ่มีลักษณะของจิตวิทยา คือ กล่าวอ้างอิงกำลังในตัวมนุษย์เอง ซึ่งเป็นการใช้พลังจิตที่เกิดจากการตั้งมั่นในสมาธิ แผ่อำนาจไปในสิ่งที่ปรารถนานั้น ๆ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าเรื่องราวทางไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่จุดประสงค์การวิจัยข้อนี้เน้นความสำคัญไปทางไสยศาสตร์ที่มีอยู่ในภาคอีสาน ซึ่งเป็นที่ยอมรับและเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ว่ามีส่วนสัมพันธ์กับวิถีชีวิต แต่หากกล่าวถึงความเชื่อทางไสยศาสตร์ อาจมีลักษณะของความเชื่อที่เป็นนามธรรมซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ แต่ได้มีผู้ศึกษาเรื่องที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อทางไสยศาสตร์ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า งานศึกษาดังกล่าวจะทำให้เกิดความชัดเจนในเรื่องของความเชื่อทางไสยศาสตร์มากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงนำผลการศึกษาดังกล่าวมาช่วยวิเคราะห์ เพื่อสะท้อนให้เห็นความเชื่อทางไสยศาสตร์อย่างเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น

ผลจากการศึกษาของวิจิตรา ขอนยาง (2532) พบว่าความเชื่อทางไสยศาสตร์ของชาวอีสานมี 2 ประเภท คือ ไสยศาสตร์ดีและไสยศาสตร์ร้าย

ผู้วิจัยเห็นว่า การแบ่งประเภทของไสยศาสตร์ในอีสานของวิจิตรานั้น ก็เหมือนกับการแบ่งไสยศาสตร์อย่างทั่ว ๆ ไป คือ แบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ซึ่งไสยศาสตร์ดีหรือไสยศาสตร์ขาว (White Magic) คือ การใช้ไสยศาสตร์เพื่อแก้ หรือป้องกันเหตุร้าย ซึ่งถือว่าเป็นเสนียดจัญไรตลอดจนขับไล่สิ่งชั่วร้ายหรือผู้ร้ายให้หนีไป ส่วนไสยศาสตร์ร้ายหรือไสยศาสตร์ดำ (Black Magic) คือ การใช้ความรู้ทางไสยศาสตร์ให้ไปทำร้ายคนอื่น

วิจิตรากล่าวว่า การกระทำทางไสยศาสตร์ของคนอีสาน จะเป็นการแสดงผ่านการบวงสรวง ซึ่งจะกระทำเพื่อบวงสรวงสิ่งที่ตนเชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์ นอกจากจะมีของเซ่นไหว้แล้วบางพิธีกรรมอาจต้องมีผู้เข้าทรง เพื่อเป็นตัวแทนของสิ่งที่ต้องการบวงสรวง ทั้งหมดก็เพื่อประสพผลสำเร็จตามจุดมุ่งหมาย ส่วนเวทย์มนต์คาถาก็เป็นถ้อยคำอันศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ภาวนาเพื่อบรรลุผลสำเร็จตามต้องการ อาจผ่านวัตถุหรือเป็นเพียงคำพูดหรือภาษาบางอย่างที่ถูกเคล็ด (วิจิตรา ขอนยาง, 2532, หน้า 391)

จากข้างต้นนั้น ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างประเพณี ที่เกิดจากความเชื่อทางไสยศาสตร์ของคนอีสานได้ดังต่อไปนี้

พิธีเลี้ยงผีปู่ตา ผีปู่ตาเป็นผีที่คอยดูแลรักษาป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ของคนในหมู่บ้าน การเลี้ยงผีปู่ตานั้นจะต้องมีเครื่องเซ่นไหว้ เช่น หมู ไก่ สุรา เป็นต้น นอกจากเครื่องเซ่นไหว้แล้ว ยังต้องมีคนกลางที่คอยติดต่อบริหารหว่างชาวบ้านกับผีปู่ตา ซึ่งก็คือ เฒ่าจ๋า

การปลุกเสกเครื่องรางของขลัง เป็นการการใช้คำพูดหรือภาษาบางอย่าง ซึ่งเรียกว่า คาถาอาคม กระทำให้วัตถุนั้นมีอำนาจพิเศษสามารถใช้ให้เกิดคุณประโยชน์ได้ วัตถุที่นิยมนำมา ปลุกเสก เช่น ไม้ โลหะ หิน กระดุกสัตว์ หรือการใช้อาวุธมาลงอาคม เพื่อให้อาวุธนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ และรวมไปถึงการสักยันต์ลงบนผิวหนังร่างกาย ซึ่งจากการศึกษาตามเอกสารก็พบว่า ผู้ชายอีสานในอดีตนั้น นิยมสักตามร่างกายทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลทางเวทมนต์คาถา เพื่อความแข็งแกร่งของจิตใจและต้องการอยู่ยงคงกระพัน เหมือนกับประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงคน ลาวล้านช้างว่าเป็น ลาวพุงขาว นั้นเพราะพวกนี้ไม่นิยมสักทั่วตัว และจะสักแต่เพียงขา จึงได้ชื่อว่าลาวพุงขาว ส่วนเครื่องรางของขลังนั้น มักจะมีติดตัวอยู่เสมอ เช่น ตะกรุด ปลัดขิก ยันต์ เป็นต้น (หลวงตาอ่อง, สัมภาษณ์, 2 สิงหาคม 2552)

มนตร์ต่าง ๆ ในที่นี้คือมนตร์ที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นมนตร์ เรื่องการเรียนเพื่อเรียนหนังสือให้เก่งขึ้น มนตร์เพื่อความจำ มนตร์เพื่อแคล้วคลาดปลอดภัย มนตร์ ทำร้ายศัตรูที่มักคิดร้าย เป็นต้น (ประยงค์ บัวขาว, สัมภาษณ์, 3 ตุลาคม 2552)

การรักษาโรค ก็เป็นอีกหนึ่งอย่างที่มีเรื่องของไสยศาสตร์มาเกี่ยวข้องด้วย เห็นได้จาก สมัยก่อนวิวัฒนาการด้านการแพทย์แผนตะวันตกยังไม่เข้ามา ทำให้คนในท้องถิ่น โดยเฉพาะคน อีสานนั้นใช้ภูมิปัญญาแบบชาวบ้านรักษาโรคด้วยการใช้สมุนไพร แต่กับโรคบางชนิดนั้นไม่สามารถรักษาให้หายได้ด้วยยา คนอีสานจึงเกิดความเชื่อว่า สิ่งเหล่านั้นเกิดจากการกระทำของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือผี ดังนั้นจึงใช้เรื่องไสยศาสตร์เข้ามาช่วย เช่น การรักษาอาการของคนที่ถูกปอบเข้า สิ่ง ต้องให้คนที่มีความคาถาอาคมมาช่วยไล่ออกให้ ซึ่งก็คือหมอธรรมนั่นเอง หมอธรรมจะรักษาผู้ป่วย ด้วยวิธีนั่งกรรม เพื่อหาสาเหตุว่าใครเป็นสาเหตุของความเจ็บป่วย เช่น ผีต่าง ๆ หรือ การละเมิด กฎเกณฑ์ของครอบครัวหรือชุมชน และจะดำเนินการรักษาไปตามสาเหตุ (เผิง เกษม, สัมภาษณ์, 3 กันยายน 2552)

สรุปได้ว่าความเชื่อทางไสยศาสตร์ของคนอีสานนั้น แบ่งออกเป็นไสยศาสตร์ดีและไสยศาสตร์ร้าย และมักแสดงออกผ่านทางพิธีกรรมและคาถาอาคม ดังที่ได้ยกตัวอย่างมาแล้วข้างต้น ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า โดยส่วนใหญ่แล้ว ไสยศาสตร์ของคนอีสานมักจะสะท้อนความเชื่อเรื่องผีสง ซึ่ง เป็นสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ และมักจะเป็นไสยศาสตร์ดีมากกว่าร้าย นั่นอาจเป็นเพราะปัจจัยทาง ภูมิศาสตร์ก็เห็นได้ ที่ทำให้คนอีสานหาที่พึ่งทางใจ แม้ว่าศาสนาจะเข้ามามีบทบาทแล้วก็ตาม แต่ ศาสนาเน้นความสุข โลภหน้า ในขณะที่ไสยศาสตร์เน้น โลกนี้ที่เผชิญอยู่ ไสยศาสตร์จึงเป็นสิ่งที่

สามารถตอบสนองความต้องการให้กับคนอีสานได้ชัดเจนมากกว่า แม้ว่าสังคมจะมีวิวัฒนาการก้าวหน้าไปไกล แต่สิ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้อย่างเรื่องไสยศาสตร์ ก็ยังคงดำเนินอยู่ในวิถีชีวิตของคนอีสานต่อไป

ความเชื่ออื่น ๆ ในวิถีชีวิตคนอีสาน

การดำเนินชีวิตของคนในสังคม ซึ่งแต่ละท้องถิ่นหรือแต่ละสังคมนั้น จะมีความแตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นนั้น ๆ ทำให้มีแบบอย่างการดำเนินชีวิตผิดแผกแตกต่างกันออกไป ความหลากหลายด้านการดำเนินชีวิตของคนแต่ละท้องถิ่นนี้เอง ที่ทำให้เกิดพฤติกรรมเฉพาะกลุ่มเฉพาะตัวบุคคล อันเป็นพฤติกรรมเฉพาะที่แต่ละเฉพาะแห่งขึ้น (ผจงจิตต์ อธิคมน์นทะ, 2543, หน้า 208)

นอกจากพุทธศาสนาและไสยศาสตร์จะเป็นระบบความเชื่อที่สำคัญและมีอิทธิพลต่อคนอีสานแล้ว ยังพบว่าในวิถีชีวิตของคนอีสานยังมีระบบความเชื่ออื่น ๆ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของระบบวัฒนธรรมซึ่งมีอิทธิพลต่อทัศนคติของคนอีสาน

ระบบความเชื่อบางอันมีหน้าที่เป็นเครื่องมือทางการปกครอง และควบคุมสังคมหรืออย่างน้อยก็เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่า ในสมัยที่เครื่องมือทางการปกครองของรัฐบาลสมัยใหม่ยังเข้ามาไม่ถึง ชาวอีสานได้อาศัยเครื่องมือตามความเชื่อดังกล่าวดำเนินการควบคุมความประพฤติตลอดจนขอความร่วมมือจากสมาชิกในสังคม (เพ็ญศรี คึก, ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, ปิยนาล บุญนาค, วราภรณ์ ทินานนท์, 2529, หน้า 110)

จากการศึกษาเรื่องความเชื่อในสังคมอีสานพบว่า สังคมอีสานเป็นสังคมเกษตรกรรมที่สืบทอดมายาวนาน มีความผูกพันกับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น ทั้งการสั่งสมความคิด ภูมิปัญญา สรีรวิทยา ตลอดจนความเชื่อ แต่บ่อยครั้งธรรมชาติมักจะแสดงออกถึงความโหดร้าย ซึ่งทำให้คนอีสานในสมัยก่อนเกิดความเชื่อในสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เขาเหล่านั้นไม่สามารถอธิบายได้ ความเชื่อนั้นคือ ผี

ผีในทัศนคติของชาวบ้าน เป็นผีที่มีความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ผีเป็นผู้ให้ความหมายหรืออาจกล่าวได้ว่า เป็นผู้วางกฎเกณฑ์ในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ผีจึงเป็นสิ่งที่รู้สึกและสัมผัสได้ อาจไม่ใช่ด้วยระบบประสาททั้งห้า หากแต่เกิดขึ้นด้วยความเชื่อมั่นและศรัทธา ที่ทำให้เกิดคุณลักษณะในสังคมระดับชาวบ้าน

สำหรับคนอีสาน ผี คือ วิญญาณของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว หรือวิญญาณที่มีอยู่เดิม แต่ไม่ทราบว่ามีมาตั้งแต่เมื่อใดหรือมีมาอย่างไร ผีเหล่านี้ประกอบด้วยผีประเภทต่าง ๆ เช่น ผีนา ผีป่า ผีเขา ผีบ้าน ผีหมู่บ้าน ผีปู่ย่าตายาย ผีฟ้า ผีดิน และผีอื่น ๆ หรือแม้กระทั่งผีที่เกิดจากการกระทำของ

บุคคล เช่น ผีปอบ ดังนั้นในทัศนคติคนอีสาน ผีในความเชื่อจึงมีทั้งผีดีและผีร้าย ผีจึงเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่ชาวอีสานให้ความสำคัญมาก เพราะผูกพันอยู่กับการดำเนินชีวิต

สิ่งที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผีในสังคมอีสานนั้น คุณพ่อบำเพ็ญ ฌ อุบล ปราชญ์ท้องถิ่นได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า ความเชื่อเรื่องผีของคนอีสานเริ่มตั้งแต่แรกเกิดชีวิตก็ผูกพันกับผีทันที คือ มีพิธีการสู่ขวัญเด็กแรกเกิด เพื่อให้ผีที่เชื่อว่าเป็นผีร้าย ไม่ให้มาทำอันตรายต่อชีวิตที่ถ้าถึงจะเติบโตไปในวันข้างหน้า และให้ผีที่ดีมาคุ้มครองปกป้องรักษาให้เด็กแรกเกิดนั้น มีความเจริญมีวิถีทางในการดำเนินชีวิตที่ดีในภายภาคหน้า

เมื่อถึงวัยอันควรที่จะมีชีวิตคู่เข้าสู่พิธีแต่งงาน ความเชื่อเรื่องผีก็เข้าไปมีบทบาทอีกครั้ง โดยพ่อแม่ฝ่ายหญิงจะพิจารณาว่าผู้ชายที่จะมาเป็นลูกเขยนั้นมีความประพฤติเป็นอย่างไร ปฏิบัติตัวตามฮึดตามคองหรือไม่ เมื่อเห็นสมควรพ่อแม่ฝ่ายหญิงจะจัดให้มีพิธีแต่งงาน ในพิธีแต่งงานนั้นจะมีอยู่ช่วงหนึ่งที่มีพิธีบอกกล่าวผีบรรพบุรุษ ให้ทราบว่าจะชายหญิงคู่นี้จะใช้ชีวิตร่วมกัน และขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ยิ่งใหญ่มาช่วยปกป้องรักษาให้ชีวิตคู่ของคนทั้งสองอยู่ครองเรือนอย่างมีความสุข แม้กระทั่งถึงคราวเจ็บป่วย ความเชื่อเรื่องผีก็เข้ามาเกี่ยวข้องกับคนอีสาน ซึ่งพิจารณาลักษณะของโรคที่เป็น แยกออกเป็นสองลักษณะคือ โรคที่เกิดจากพยาธิหรือเชื้อโรค หมายถึง โรคที่เกิดจากธรรมชาติ สามารถรักษาได้จากสมุนไพรที่มีอยู่ทั่วไปหรือยาแผนปัจจุบัน แต่ถ้าไม่ใช่โรคที่เกิดจากธรรมชาติ คนอีสานก็จะสันนิษฐานว่าเกิดจากการกระทำของภูติ หรือคนป่วยไปกระทำการอันใดอันหนึ่งที่เป็นารผิดผีมา ก็จะมีวิธีการรักษาอีกแบบหนึ่ง คือ ใช้นางเทียม หรือ ผู้ทรงผีฟ้าเข้าประทับทรงติดต่อกับผีเพื่อสอบถามว่าผู้ป่วยได้กระทำการอันใดที่เป็นการผิดผีหรือไม่ ถึงได้สำแดงให้ต้องเป็นไปเช่นนั้น เมื่อทราบสาเหตุว่าผู้ป่วยไปกระทำการอันใดที่เป็นการผิดผี ก็จะให้ผู้ป่วยไปแก้ไขตรงจุดนั้น ด้วยการแต่งพิธีกรรมเพื่อขอขมา โดยมีของบูชาเช่นสรวง ซึ่งบางรายก็หายจากอาการเจ็บป่วยจริง นั่นอาจเป็นเพราะความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่ทำให้ผู้ป่วยเกิดกำลังใจในการต่อสู้กับโรคร้ายก็เป็นได้

ความเชื่อเรื่องผียังเข้ามาผูกพันในการประกอบอาชีพ ซึ่งถือว่ามีสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของคนอีสานนั่นคือ การทำนา การทำนาคันเป็นอาชีพที่ขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ ซึ่งจะได้ผลหรือไม่ได้ผลต้องขึ้นอยู่กับธรรมชาติ และสิ่งที่นับว่ามีความสำคัญต่อการทำนาก็คือ น้ำ แม้แหล่งน้ำที่เกิดจากธรรมชาติจะมีอยู่ทั่วไป แต่ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ทำให้การกักเก็บน้ำทำได้น้อย สิ่งที่เป็นความหวังของคนอีสานอีกทางหนึ่งคือ น้ำที่ได้จากน้ำฝน ซึ่งชาวอีสานก็เชื่อว่ามีผีเป็นผู้คอยบันดาลให้ฝนตก ฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ มีน้ำเพียงพอหรือไม่ ขึ้นอยู่กับอำนาจคลบนันดาลของผีแดน ดังนั้นก่อนลงมือทำนาซึ่งเป็นช่วงย่างเข้าสู่ฤดูฝนพอดี ทำให้เกิดพิธีกรรมขอฝนจากผีแดน ที่เชื่อว่าเป็นผีที่ยิ่งใหญ่กว่าผีทั้งหลาย เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล มีน้ำมวกพอที่จะ

ทำนาได้ และก่อนลงมือหว่านไถก็จะมีพิธีไหว้ผีประจำที่นา หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าผีตาแฮกซึ่งเป็นผีที่อารักข์ผืนนา เพื่อข้าวกล้าจะได้เจริญงอกงามไม่ถูกรบกวนจากศัตรูข้าว ได้ข้าวเต็มเม็ดเต็มหน่วย เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็มีพิธีสู่ขวัญลานนวดข้าว สู่ขวัญข้าวเพื่อเป็นสิริมงคลมีข้าวพอกินตลอดปี ก่อนที่จะถึงฤดูกาลทำนาในปีต่อไป ซึ่งล้วนแต่เป็นความเชื่อที่เกี่ยวกับผีทั้งสิ้น

แม้กระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต เมื่อมีคนตายคนอีสานจะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับภรรยา วิญญาณของผู้ที่จากไป ให้ไปสู่อีกภพซึ่งก็คือสวรรค์ ดินแดนที่คนอีสานเชื่อว่ามีแต่ความสุข ถึงแม้ผู้ตายจะตายไปนานแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีพิธีกรรมที่รำลึกถึงคนที่ตายไปแล้ว ซึ่งกระทำกันในฮีตเดือนเก้าหรือที่เรียกว่าบุญข้าวประดับดิน พิธีกรรมดังกล่าวเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว โดยเชื่อว่าผีผู้ตายสามารถรับส่วนบุญนี้ได้

ความเชื่อเรื่องผีของคนอีสานยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับอีกหลายสิ่งหลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นป่าเขา ไร่ นา และหมู่บ้าน สังเกตได้จากมีพิธีกรรมทำบุญ ที่ทำให้ผีอย่างสม่ำเสมอเกือบตลอดทั้งปี แม้กระทั่งมีเหตุการณ์ที่ผิดปกติเกิดขึ้น ก็จะมีการบนบานขอมาต่อภูตผี วิญญาณ เพื่อเป็นการเรียกขวัญและกำลังใจของตนกลับคืนมา เปรียบเสมือนว่าผีคืออำนาจเหนือธรรมชาติ คนอีสานจึงมีจิตสำนึกอยู่เสมอว่าธรรมชาติรอบ ๆ ตัว มีภูตผีวิญญาณสิงสถิตอยู่ ถึงแม้จะมองไม่เห็นแต่สัมผัสได้ด้วยความรู้สึก ในทัศนะเช่นนี้จึงเป็นการเอื้อต่อการดำเนินชีวิตให้เกิดความสมดุลในสังคมอีสาน (บำเพ็ญ ณ อุบล, สัมภาษณ์, 24 ตุลาคม 2552)

จากข้างต้นอาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีมีความผูกพันกับชีวิตของคนอีสานตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิตตลอดเวลา อำนาจเหนือธรรมชาติซึ่งมีผีเป็นตัวแทน จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของวิถีชีวิตคนอีสานมาตั้งแต่อดีต ผีทำให้คนอีสานดำรงชีวิตอยู่ในสังคมเดียวกันด้วยความราบรื่น สงบสุข โดยไม่ต้องมีกฎ ระเบียบ ข้อบังคับ หรือกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร มีเพียงความเชื่อเรื่องผีและฮีดคองในท้องถิ่นเท่านั้น ที่เป็นสิ่งชี้ว่าอย่างนั้นคืออย่างนี้ไม่ดี แต่แท้จริงแล้วความเชื่อเรื่องผีความสำคัญอาจจะไม่อยู่ที่ผี แต่อยู่ที่จิตสำนึกของมนุษย์ก็เป็นได้

ที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่าความเชื่อเป็นพื้นฐานให้เกิดการกระทำต่าง ๆ และส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมทั้งในด้านดีและร้าย ซึ่งแต่ละสังคมนั้นย่อมมีความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป ตามรูปแบบและประสบการณ์ชีวิต เช่นเดียวกับสังคมของคนอีสานที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับธรรมชาติและศาสนา ทำให้สิ่งเหล่านี้เป็นตัวผลักดันให้เกิดความเชื่อขึ้นมา และสะท้อนออกมาให้เห็นในรูปแบบของชีวิตประจำวัน เป็นการผสมผสานกันระหว่างพุทธ พราหมณ์ และผี คู่มือความกลมกลืนไม่มีความขัดแย้ง แต่เป็นการเสริมซึ่งกันและกัน โดยรวมแล้วความเชื่อดังกล่าว ต่างมีบทบาททางสังคมในฐานะของศูนย์รวมหรือสิ่งที่ยึดเหนี่ยวให้คนอีสานอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

ความเชื่อที่ปรากฏในขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มัน

เมื่อกล่าวถึงขบวนการผู้มีบุญ จะมีคำอธิบายเหตุการณ์เหล่านั้นว่า เป็นการนำเอาความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพระศรีอาริย์และเรื่องบุญกรรม มาเป็นอุดมการณ์หลักของขบวนการ ซึ่งทั้งสองเรื่องถูกตีความให้เอื้อต่อการเกิดขบวนการผู้มีบุญขึ้น

ขบวนการผู้มีบุญพ.ศ.2444-2445 เกิดจากปรากฏการณ์การแตกตื่นข่าวลือเรื่องอาเพศต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าจุดเริ่มต้นของเหตุการณ์ มีเรื่องราวของความเชื่อเข้ามาเป็นพื้นฐานสำคัญ ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่า ความเชื่อนั้นคือความเชื่อพระศรีอาริย์

ขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มันกับความเชื่อพระศรีอาริย์

ความเชื่อดังกล่าวมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างไรกับขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มัน จากการศึกษาพบว่า

ขบวนการผู้มีบุญนำ โดยองค์มันนั้น เมื่อพิจารณาถึงตัวผู้นำจะพบว่า องค์มันได้อ้างตัวเป็นท้าวธรรมิกราช ซึ่งสอดคล้องกับชื่อที่ปรากฏในลายแทงว่าเป็นผู้นำที่จะมาช่วยปราบคลิยุค การที่องค์มันอ้างอิงฐานะของตนให้เข้ากับความเชื่อดังกล่าว เป็นการสร้างฐานะความชอบธรรมในการเป็นผู้นำไปสู่สังคมใหม่ เพราะการเอาชื่อวีรบุรุษที่ปรากฏในลายแทงมาเป็นชื่อของผู้นำขบวนการนั้น ทำให้ชาวบ้านที่รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับคำพยากรณ์เหตุการณ์อาเพศต่าง ๆ สามารถเข้าใจทันทีว่า องค์มันคือ ผู้นำในการต่อสู้เพื่อให้สังคมพ้นจากคลิยุค

การที่เอาชื่อวีรบุรุษมาตั้งเป็นชื่อของผู้นำขบวนการ ซึ่งให้เห็นจุดมุ่งหมาย 2 ประการคือ ประการแรก ชื่อวีรบุรุษส่วนใหญ่จะมาจากวรรณกรรมทางศาสนา ซึ่งอิงตัวเอกของเรื่องไว้กับประวัติพุทธศาสนา โดยให้ตัวเอกเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะมาเสวยชาติต่าง ๆ ในแง่นี้จึงเปรียบได้ว่า วีรบุรุษเหล่านั้นเป็นผู้ที่ได้สะสมบุญบารมีไว้แต่ชาติปางก่อน หรือเป็นผู้มีบุญมาเกิด ประการที่สอง ฐานะของวีรบุรุษ เปรียบได้กับฐานะของกษัตริย์ ซึ่งก็คือแนวความคิดเกี่ยวกับสมมติเทพที่จุดมาเกิดเพื่อทำหน้าที่ช่วยเหลือปกครองผู้คนนั่นเอง (สุนทร อัสสะไวย์, 2525, หน้า 16)

ด้วยเหตุนี้ การอ้างตัวเป็นท้าวธรรมิกราช ทำให้ฐานะผู้มีบุญขององค์มัน เป็นการประยุกต์และต่อเติมความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ ให้เอื้อต่อการสร้างผู้นำของขบวนการ ซึ่งเปรียบเสมือนผู้ทำหน้าที่พระศรีอาริย์นั่นเอง

หากจะกล่าวว่าขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์มัน นำเอาความเชื่อพระศรีอาริย์มาใช้เป็นอุดมการณ์ ซึ่งเป็นการปฏิบัติภายใต้การนำของผู้มีบุญกลับพบว่า ก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์ผู้มีบุญขึ้นได้ปรากฏลายแทงขึ้นมาก่อน ซึ่งลายแทงดังกล่าวทำให้ชาวบ้านปฏิบัติตามข่าวลือนั้นอย่างเคร่งครัดที่สำคัญก็คือ การไปเก็บหินแ่ เมื่อเก็บมาได้ชาวบ้านจะนำเอาหินแ่มาเก็บใส่หม้อปิดฝาไว้ พร้อม

กับจัดพิธีบายศรีสู่ขวัญ นอกจากนี้ยังมีคาถาสำหรับบริการเพื่อบูชาหินแร่ และรอผู้มีบุญมาเปลี่ยนจากหินให้กลายเป็นเงินทอง

เมื่อผู้มีบุญได้ปรากฏตัวขึ้นอย่างแพร่หลาย และมักจะมีพิธีกรรมต่าง ๆ ตามมา ซึ่งกระทำโดยตัวผู้มีบุญเองหรือบริวารเข้ามาทำหน้าที่ในการทำพิธี กรณีขององค์มันก็ได้ตั้งให้องค์ฟ้าเลื่อนหรือหลวงวิชา คอยเสกคาถาอาคมให้กับชาวบ้าน นอกจากนี้ยังมีเครื่องรางของขลังคือ ใบลานจานคาถา และเครื่องสะตัน ทั้งยังมีการรดน้ำมนต์ การรักษาโรค เป็นต้น เนื่องจากพื้นฐานสังคมอีสานเป็นสังคมที่นับถือศาสนาพุทธและมีความเชื่อเรื่องดั้งเดิม คือ ผีเป็นทุนเดิม พิธีกรรมต่าง ๆ จึงเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อทั้งสอง ซึ่งมองในแง่หนึ่ง การกระทำดังกล่าวถือว่าการสร้างบทบาทให้ผู้มีบุญ ทำให้สามารถเรียกศรัทธาและดึงชาวบ้านให้มาเข้าร่วม และเป็นฐานสนับสนุนที่สำคัญในรูปแบบของกองกำลังในการต่อสู้กับอำนาจรัฐ

และเมื่อพิจารณาไปถึงผู้เข้าร่วมขบวนการกลุ่มองค์มันจากเอกสารและคำสัมภาษณ์จะพบว่า มีผู้ที่มีวิชาอาคมเข้าร่วมกับขบวนการด้วย ซึ่งในสังคมอีสานนั้น ผู้ที่มีวิชาอาคมมักจะได้รับความเคารพนับถือจากคนในหมู่บ้าน โดยส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่เคยบวชเรียนมาก่อน ขวักกับสังคมในหมู่บ้านมักจะเป็นเครื่องยึดกันหรือมีความคุ้นเคยส่วนตัว ดังนั้น เมื่อบุคคลเหล่านี้เข้าร่วมกับขบวนการ อาจทำให้ชาวบ้านเกิดความมั่นใจในขบวนการมากยิ่งขึ้น จึงเป็นเหตุปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้ขบวนการกลุ่มองค์มันสามารถรวบรวมกำลังคนเพิ่มขึ้นมาได้

ในแง่หนึ่งผู้เข้าร่วมขบวนการ ไม่มีสิ่งใดบ่งบอกถึงความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ นอกเหนือไปจากลายแทงที่ปรากฏขึ้นช่วงเหตุการณ์ขบวนการผู้มีบุญเท่านั้น ที่กล่าวถึงเหตุอาเพศต่าง ๆ ซึ่งข่าวลือดังกล่าวได้ทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อและปฏิบัติตัวตามข่าวลือโดยเฉพาะการไปขูดหินแร่ ในแง่นี้ข่าวลือเปรียบเสมือนเป็นการเตรียมการ ทำให้ชาวบ้านมีจุดมุ่งหมายเดียวกันคือ ความอุดมสมบูรณ์เมื่อหินแร่กลายเป็นเงินทอง การกระทำของชาวบ้านเช่นนี้อาจมองได้ว่า หินแร่สามารถตอบสนองความต้องการของชาวบ้านที่มีปัญหายากจน หินแร่จึงเป็นความหวังที่จะทำให้ชาวบ้านหลุดพ้นจากความจน ดังนั้น เมื่อมีคนต่างถิ่นเข้ามาในหมู่บ้านและมีการแต่งตัวที่ผิดแปลกจากชาวบ้านทั่วไป อ้างตัวว่าเป็นบุคคลที่มีชื่อปรากฏในลายแทง อีกทั้งยังมีการกระทำพิธีกรรมต่าง ๆ จึงเป็นจุดให้ชาวบ้านเกิดความนิยมนับถือ หรือเห็นว่าเป็นผู้มีบุญตามนั้น จึงนำข้าวปลาอาหารมาต้อนรับเลี้ยงดู จนในที่สุดก็สมัครเข้าเป็นพรรคพวก

อาจกล่าวได้ว่า ทัศนะของชาวบ้านที่มีต่อบทบาทขององค์มัน คือ ผู้ที่จะมาช่วยให้โชค ลาภ เงินทอง การรักษาพยาบาล ความรู้สึกลอดภัยในชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถเกิดขึ้นจริงในโลกนี้ ผู้มีบุญในความหมายของชาวบ้าน จึงไม่ใช่ผู้มีบุญที่ถูกตีความให้สอดคล้องกับความเชื่อพระศรีอารีย์ แต่คือผู้ที่สามารถแสดงอำนาจเหนือธรรมชาติก็เป็นได้

สรุปได้ว่า ขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์นั้นนั้น มีความสัมพันธ์กับความเชื่อพระศรีอารีย์ในแง่ของการสร้างความชอบธรรมในฐานะของผู้นำ เพื่อจัดระเบียบสังคมใหม่ โดยปฏิเสธผู้ปกครองคนเดิม แต่ผู้เข้าร่วมขบวนการที่มาร่วมตัวกันนั้น ไม่ได้ตีความหมายของคำว่าผู้มีบุญตามแนวความเชื่อพระศรีอารีย์ หากแต่เชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์การเปลี่ยนหินเป็นทอง การรักษาโรค เชื่อเรื่องเวทมนต์คาถาและเครื่องรางของขลัง ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อทางไสยศาสตร์และความเชื่อในวิถีชีวิตของคนอีสาน ดังนั้นขบวนการผู้มีบุญกลุ่มองค์นั้นเกิดขึ้นได้ก็เนื่องจากความเชื่อดังกล่าวผสมผสานกัน

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University